

Τοπική Ανάπτυξη και Περιοριστικές Ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης

Α. ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ*

1. Εισαγωγή

Το αντικείμενο αυτού του άρθρου είναι να αναλύσει τις συνέπειες της εφαρμογής του μέτρου της "Επιτηρούμενης Ζώνης" (Ε.Ζ.) στην οικονομική ανάπτυξη των περιοχών που αφορά. Η Ε.Ζ. είναι μια λωρίδα γης κατά μήκος των βορείων συνόρων της χώρας, που το πλάτος της κυμαίνεται από 15-45 χλμ., όπου ισχύουν σημαντικοί περιορισμοί (Χάρτης 1).

Οι δυσκολίες που συνδέονται με τη μελέτη ενός τέτοιου θέματος είναι πάρα πολλές. Πρώτον, το θέμα αυτό, από όσο γνωρίζουμε, δεν έχει μελετηθεί μέχρι σήμερα καθόλου. Δεύτερον, η διεθνής εμπειρία και, κατά συνέπεια, η υπάρχουσα θεωρητική συζήτηση μπορούν λίγο μόνο να βοηθήσουν στην απάντηση των ερωτημάτων που τίθενται, γιατί σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις το θέμα εξετάζεται από μια καθαρά κοινωνιολογική ή και πολιτική προσέγγιση, ενώ στο άρθρο αυτό η έμφαση είναι στις οικονομικές επιπτώσεις. Τέλος, ένα σημαντικό εμπόδιο είναι η επιφυλακτικότητα πολλών απόμων (κατοίκων της περιοχής, όπως επίσης και εκπροσώπων τους, δημόσιων υπαλλήλων που δουλεύουν στην περιοχή κ.ά.) να δώσουν πληροφορίες ή ακόμη και να εκφράσουν προσωπικές απόψεις χρήσιμες για την ανάλυση. Αυτό συμβαίνει, επειδή τόσο το θέμα της Ε.Ζ., όπως επίσης και το θέμα των Πομάκων είναι από τα θέματα ταμπού στην ελληνική κοινωνία.

Το άρθρο αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Μετά την εισαγωγή (κεφ. 1) ακολουθεί το κεφάλαιο που πραγματεύεται την ανάπτυξη της Ε.Ζ. στην Ελλάδα (κεφ. 2). Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με την αποσαφήνιση της έννοιας του συνόρου (frontier) και του ορίου (boundary), όπως επίσης και με την εξέταση παρόμοιων με την Ε.Ζ. πολιτικών σε όλον τον κόσμο (κεφ. 3). Για να αναπτυχθούν τα επιχειρήματα με μεγαλύτερη σαφήνεια, συ-

* Λόης Λαμπριανίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

γκρίνεται η διαδικασία ανάπτυξης δύο ορεινών περιοχών του νομού Ξάνθης, μιας που βρίσκεται μέσα στην Ε.Ζ. και κατοικείται από Πομάκους και μιας άλλης με παρόμοια γεωγραφικά χαρακτηριστικά, η οποία δεν κατοικείται από μειονοτικές ομάδες (κεφ. 4). Το άρθρο τελειώνει με τα κύρια συμπεράσματα της έρευνας (κεφ. 5).

2. Η Επιτηρούμενη Ζώνη στην Ελλάδα

Η Ε.Ζ. εισήχθη το 1936 από τη στρατιωτική δικτατορία εκείνης της περιόδου. Έκτοτε υπήρξαν πολλές αλλαγές στη νομοθεσία¹ που αφορά την Ε.Ζ., η οποία εξακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, να ισχύει μέχρι σήμερα. Η Ε.Ζ. σήμαινε ότι μια αρκετά μεγάλη περιοχή, που ήταν ενσωματωμένη στην οικονομία της χώρας, τέθηκε ξαφνικά κάτω από σημαντικούς περιορισμούς, οι σπουδαιότεροι από τους οποίους είναι οι εξής:

- Χρειάζοταν άδεια εισόδου από την Αστυνομία προκειμένου κάποιος να εισέλθει στην Ε.Ζ. Αυτή η άδεια εισόδου ήταν ένα είδος “διαβατηρίου για εσωτερική χρήση” μόνο, που επιδεικνυόταν στα σημεία ελέγχου (μπάρες), τα οποία ελέγχονταν από τον στρατό.
- Οι κάτοικοι της Ε.Ζ. είχαν μια ειδική ταυτότητα, που έπρεπε να ανανεώνεται κάθε εξάμηνο.
- Κανένας δεν επιτρεπόταν να μεταναστεύσει μέσα στην Ε.Ζ. ή από ένα χωριό της Ε.Ζ. σε άλλο, εκτός αν είχε άδεια από τη Νομαρχία της περιοχής, η οποία τη χορηγούσε, αφού πρώτα είχε συμβουλευτεί την Επιτροπή Στρατιωτικής Ασφάλειας (ΕΣΑ).
- Κανένας μη-κάτοικος της Ε.Ζ. δεν επιτρεπόταν να ασκήσει οποιοδήποτε επάγγελμα μέσα σ’ αυτήν, εκτός κι αν είχε προμηθευτεί ειδική άδεια από την ΕΣΑ.
- Η ΕΣΑ μπορούσε να εκτοπίσει από την Ε.Ζ. μέχρι 5 χρόνια καθέναν που θεωρούνταν ύποπτος για την υπονόμευση της ασφάλειας της περιοχής.
- Όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν υποχρεωμένοι να συνεργάζονται στενά με την ΕΣΑ. Σε αντίθετη περίπτωση μπορεί ακόμη και να απολύονταν.
- Κανένας δεν επιτρεπόταν να εισέρχεται και να εξέρχεται από την Ε.Ζ. ή να μετακινείται από το ένα χωριό της Ε.Ζ. στο άλλο από τις 12 τα μεσάνυχτα μέχρι τις 5 το πρωί.
- Οι φυσικοί πόροι (δάση, αμπελία, αγροί, κ.λ.π.) που βρίσκονταν μέσα στην Ε.Ζ. και που ανήκαν στο Δημόσιο ή περιήλθαν στην κυριότητά του, ήταν κάτω από την αποκλειστική διαχείριση της ΕΣΑ. Για τη διαχείρισή τους δεν ίσχυαν οι σχετικές διατάξεις της νομοθεσίας που αφορά τη Διοίκηση Δημοσίων Κτημάτων, τον Δασικό

Κώδικα και το Δημόσιο Λογιστικό. Επιτρεπόταν η εκμίσθωσή τους χωρίς δημοπρασία.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρι το 1980, το βάθος της Ε.Ζ. ήταν πολύ μεγάλο (15-45χλμ. - Χάρτης 1). Η Ε.Ζ. παρουσιάζει μια συνεχή συρρίκνωση του βάθους της στην πορεία του χρόνου. Εξάφρεση αποτελεί ο νομός Έβρου, όπου το 1967 η Ε.Ζ. επεκτάθηκε σημαντικά για να καλύψει και τα σύνορα με την Τουρκία, ως απόρροια της αλλαγής του αμυντικού δόγματος της χώρας (δόγμα του εξ ανατολών κινδύνου). Παρόλα αυτά, μέχρι την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974 -για ιδεολογικούς κυρίως λόγους- δεν εγκαταλείφθηκε ρητά το αμυντικό δόγμα που στηριζόταν στο ότι ο κίνδυνος προέρχεται από τον βορρά (κομμουνιστικές χώρες). Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 υπήρξε μια σταδιακή συρρίκνωση της περιοχής της Ε.Ζ. και κυρίως χαλάρωση των μέτρων περιφρούρησής της (μπάρες), όμως η σχετική νομοθεσία δεν καταργήθηκε.

Τον Νοέμβριο του 1995 ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας σε μια χειρονομία καλής θέλησης, ήρε την μπάρα στην Ε.Ζ. της Ξάνθης (απόφαση ΥΠΕΘΑ, Φεβρουάριος 1996), βάζοντας τέλος -υποτίθεται- σ' αυτή την κατάσταση. Όμως, αυτό που καταργήθηκε ήταν το φυσικό εμπόδιο (η μπάρα) και όχι το θεσμικό πλαίσιο της Ε.Ζ. (π.χ. οι επεμβάσεις των Πολιτιστικών Γραφείων³ και οι ανεπίσημες διακρίσεις εναντίον των κατοίκων της μειονότητας), το οποίο σ' ένα πολύ πιο χαλαρό πλαίσιο ισχύει μέχρι σήμερα. Εξάλλου, οι περιορισμοί άρθηκαν μόνο για τους ημεδαπούς.

Η ΕΣΑ ήταν υπεύθυνη να αποφασίσει για τα ακριβή όρια της Ε.Ζ. Το βάθος στο οποίο προχωρούσε η Ε.Ζ. δεν ήταν ενιαίο για όλη τη ζώνη, αλλά κυμαινόταν ανάλογα με την περιοχή. Αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί με στρατιωτικούς όρους και, κατ' αρχήν τουλάχιστον, φαίνεται ως μια τυχαία επιλογή. Όμως, η επιλογή των περιοχών όπου η Ε.Ζ. είχε πολύ μεγαλύτερο βάθος, δεν ήταν καθόλου τυχαία: ήταν το προϊόν μιας αυταπόδεικτα αρνητικής σχέσης των μειονοτήτων με την άμυνα της χώρας.

Μετά την εθνική ολοκλήρωση της Ελλάδας και τον οριστικό προσδιορισμό των συνόρων της ύστερα από τη Μικρασιατική καταστροφή και παρ' όλες τις ανταλλαγές πληθυσμών, όπως υποστηρίζει ο Δώδος (1994, 29), παρέμειναν στα όρια της ελληνικής επικράτειας μειονοτικοί πληθυσμοί. Οι μειονοτικές αυτές ομάδες ήταν εθνοπολιτισμικές (Αρμένιοι, Εβραίοι, Αλβανοί), ή θρησκευτικές (Μουσουλμάνοι, Παλαισημερολογίτες, Καθολικοί) ή τέλος γλωσσικές. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι κατά μήκος των βορείων συνόρων της Ελλάδας υπάρχει σημαντικό μέρος αυτών των εμιονοτικών πληθυσμών³.

Μπορούν να διακριθούν δύο στάδια αναφορικά με το ρόλο της Ε.Ζ. 1ο) στάδιο: Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70 ο ρόλος της ήταν πρω-

ταρχικά στρατιωτικός, με την έννοια της προστασίας της χώρας από πιθανές ενέργειες εξωτερικών εχθρών. 2ο) στάδιο: Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 η πολιτική της Ε.Ζ. εφαρμόζοταν μερικώς, με την έννοια ότι η μπάρα είχε καταργηθεί στην πράξη στις περισσότερες περιοχές. Όμως, παρόλο που το αμυντικό δόγμα της χώρας άλλαξε —ο κίνδυνος πια δε θεωρούνταν ότι προέρχεται από το βορρά αλλά “εξ ανατολών”—, η Ε.Ζ. εξακολούθησε να ισχύει σε όλες τις περιοχές όπου υπήρχαν μειονότητες (enclaves). Οι τελευταίες περιοχές που επηρεάστηκαν από την πολιτική της Ε.Ζ. ήταν στο βόρειο τμήμα των νομών Ξάνθης και Ροδόπης, που κατοικούνται κυρίως από Πομάκους. Η Ε.Ζ., τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του '70, έπαψε να λειτουργεί κυρίως ως μέσο για την αμυντική θωράκιση της χώρας και μετατράπηκε κυρίως σε εργαλείο για την πολιτική χειραγώγηση των Ελλήνων που ζουν εκεί.

Η Ε.Ζ. στο 2ο αυτό στάδιο κατά το οποίο είχε πρωταρχικά πολιτικό ρόλο, φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης πολιτικής που κατά περιόδους στόχευε είτε στην αφομοίωση της μειονότητας είτε στον έλεγχο της είτε ακόμη και στην εκδίωξή της από τη χώρα. Ο πολιτικός έλεγχος ήταν τρισδιάστατος: α) πολιτικός έλεγχος μιας μειονότητας προς την οποία δεν υπήρχε εμπιστοσύνη, β) πολιτικός/εκλογικός έλεγχος προς όφελος κυρίως των ελληνικών κομμάτων που ήταν στην κυβέρνηση και γ) οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής από κάποιους επιτήδειους μέσω υπερχρέωσης υπηρεσιών, ενοικίασης δημόσιας γης κ.λ.π.

3. Οι Συνοριακές Περιοχές

3α. Σύνορα και όρια, κάποιες εννοιολογικές επισημάνσεις

Η Ε.Ζ. ορίζεται στα βόρεια από τα “σύνορα” της χώρας, που χωρίζουν την περιοχή από τις άλλες χώρες (Αλβανία, FYROM, Βουλγαρία και Τουρκία) και στα νότια από ένα “όριο”, που χωρίζει τους Έλληνες κατοίκους αυτής της περιοχής από τους υπόλοιπους Έλληνες (Χάρτης 1). Στη συνέχεια, λοιπόν, θα αναφερθούμε στην έννοια των συνόρων και των ορίων.

Τα σύνορα δεν είναι ένας αφηρημένος όρος ή μια γραμμή· αντιθέτως προσδιορίζεται ως μια περιοχή που είναι τμήμα ενός συνόλου, εκείνο που βρίσκεται —μπροστά— από το εσωτερικό της χώρας. Με την εξέλιξη του πολιτισμού και καθώς οι κοινωνίες ξεπέρασαν τις φάσεις της απλής επιβίωσης και της αυστηρής προσαρμογής στις συγκεκριμένες περιβαλλοντικές συνθήκες, τα σύνορα έγιναν σημεία συνάντησης διαφορετικών τρόπων διαβίωσης αλλά και αντιλήψεων ζωής, ενώ αυξήθηκε ο πολιτικός τους χαρακτήρας (Kristof 1959, 269-70). Αποτελούν πλέον μια ζώνη μεταβατική από τον ένα τρόπο ζωής σε έναν άλλο και αντιπροσωπεύουν δυνάμεις εκατέρωθεν των συνόρων, οι οποίες συνήθως δεν είναι πλήρως αφομοιωμένες

ούτε ικανοποιημένες, γεγονός που παρέχει ευκαιρίες για αμοιβαία αλληλοδιείσδυση και αμφισβητήσεις μεταξύ κρατών και συντελεί στην αποδυνάμωση της νομιμοφροσύνης και στην τόνωση των αντιθέσεων.

Ενώ τα σύνορα ορίζονται “ως προς τα έξω”, το “όριο” αντίθετα προσδιορίζεται ως προς το εσωτερικό της χώρας. Δεν υπάρχει από μόνο του ούτε έχει υλική υπόσταση. Το όριο είναι ένας παράγοντας διαχωρισμού στο εσωτερικό μιας χώρας. Υποδεικνύει συγκεκριμένα και προσδιορισμένα όρια που καθορίζονται πολιτικά, και όλα όσα βρίσκονται στο εσωτερικό των ορίων συνδέονται μεταξύ τους με εσωτερικούς δεσμούς. Το όριο είναι ένας τόπος συνάντησης δύο κοινωνικοπολιτικών οντοτήτων στο εσωτερικό μιας χώρας, η κάθε μία από τις οποίες έχει δικά της ενδιαφέροντα, δομή και ιδεολογία. Η κάθε οντότητα δημιουργεί νομιμοφροσύνη και καθορίζει υποχρεώσεις και περιορισμούς για χάρη της εσωτερικής αρμονίας και ενότητάς της (Kristof 1959, 270-277).

Ένα σημαντικό μέρος της θεωρητικής συζήτησης στην πολιτική γεωγραφία επικεντρώνεται στη μελέτη των συνόρων και στις περιοχές που συνδέονται με αυτά και αναπτύχθηκε στο μεγαλύτερό της μέρος κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων πολέμων και μέχρι τη δεκαετία του '60 (Minghi, 1963). Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα οι ερευνητές θεωρούσαν τις συνοριακές περιοχές ως ιδανικές για στρατιωτικές οχυρώσεις και άλλες αμυντικές δραστηριότητες. Από τότε, οικονομικές, τεχνολογικές (κυρίως στη στρατιωτική τεχνολογία) και πολιτικές αλλαγές οδήγησαν στο να παύσουν πλέον οι περιοχές αυτές να αντιμετωπίζονται απλώς ως οιονεί στρατιωτικά οχυρά (Hertzog 1991, 521).

3β. Η διεθνής εμπειρία από την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων στις συνοριακές ζώνες

Πολλές παραμεθόριες περιοχές βρίσκονται σε “περιφερειακή θέση” μέσα στο κράτος στο οποίο ανήκουν, με συνέπεια να είναι απομονωμένες από τα κέντρα οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας και από τους χώρους λήψης αποφάσεων. Τα εθνικά σύνορα συχνά αποκόπτουν τα οικονομικά κέντρα από τη φυσική τους ενδοχώρα και ως εκ τούτου δημιουργούν ανωμαλίες στη διακίνηση αγαθών, υπηρεσιών, εργατικού δυναμικού κ.λ.π. Βρίσκονται στις απολήξεις των εθνικών δικτύων (μεταφορών, ενέργειας, τηλεπικοινωνιών κ.λ.π.), με αποτέλεσμα να μειονεκτεί γενικά η υποδομή τους. Οι διαφορές στα νομοθετικά και διοικητικά συστήματα εκατέρωθεν των συνόρων, στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, στις ιστορικοπολιτιστικές καταβολές κ.λ.π. λειτουργούν ως ανασταλτικοί παράγοντες στην επικοινωνία και στις επαφές μεταξύ των πληθυσμών και των οικονομικών τους (Hansen, 1980).

Από την άλλη πλευρά, πολλές συνοριακές περιοχές γνώρισαν έντονη δυναμική οικονομικής ανάπτυξης (Martinez, 1986 και 1988). Οι συνοριακές περιοχές, δηλαδή, δεν έχουν απαραίτητα μόνιμα μειονεκτήματα. Η ανάπτυξή τους δεν καθορίζεται μόνο από τη γεωγραφική τους θέση αλλά κυρίως από τη συγκεκριμένη οικονομική τους διάρθρωση στο πλαίσιο τόσο της εθνικής οικονομίας όσο κυρίως του διεθνούς καταμερισμού εργασίας (Hansen, 1986).

Έτσι, ενώ οι περισσότερες συνοριακές περιοχές στον κόσμο παραμένουν αραιοκατοικημένες, σε ορισμένες από αυτές υπήρξε ανάπτυξη αστικών περιοχών στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και σημαντικής έκτασης διεθνείς παλίνδρομες μετακινήσεις (*international journey to work*). Πολλοί κάτοικοι αυτών των περιοχών μετακινούνται κάθε ημέρα για να πάνε από το σπίτι τους στη δουλειά τους κάνοντας αυτή την παλίνδρομη μετακίνηση, όπως και κάθε άλλος εργαζόμενος που πηγαίνει από κάποιο αστικό κέντρο όπου είναι το σπίτι του, σε κάποιο άλλο όπου είναι η δουλειά του· μόνο που στη συγκεκριμένη περίπτωση η μετακίνηση αυτή προϋποθέτει το να διασχίσει κανείς και τα σύνορα της χώρας του.

Οι διεθνείς παλίνδρομες μετακινήσεις οφείλονται στην “ομαλοποίηση” της αγοράς εργασίας με μετακινήσεις μεταξύ αναπτυγμένων χωρών. Στη Δ. Ευρώπη εκτιμάται ότι υπάρχει καθημερινή παλίνδρομη μετακίνηση περισσότερων από 250.000 εργαζομένων (Ricq, 1981.). Τέτοια παλίνδρομη μετακίνηση υπάρχει, για παράδειγμα, στα σύνορα: Γαλλίας-Γερμανίας-Ελβετίας (Βασιλεία), Ολλανδίας-Γερμανίας-Βελγίου (Maastricht-Aachen-Liege), Βελγίου-Γαλλίας (Lile) και τέλος Γαλλίας-Ελβετίας (Γενεύη) (Hertzog 1991, 522-7).

Οι διεθνείς παλίνδρομες μετακινήσεις οφείλονται προσθέτως και στην προσπάθεια εκμετάλλευσης της διαφοράς στα επίπεδα διαβίωσης μεταξύ μιας αναπτυγμένης και μιας υπανάπτυκτης χώρας (π.χ. Μεξικό/ΗΠΑ - Martinez, 1986 και 1988). Υπάρχουν μετακινήσεις νόμιμων και παράνομων εργατών από περιοχές όπου κατοικούν (στο Μεξικό) σε περιοχές όπου εργάζονται (στις ΗΠΑ) (περίπου 160.000 νόμιμοι και 100.000 παράνομοι Μεξικάνοι εργάτες - Hertzog 1991, 525-7). Υπάρχουν, επίσης, μετακινήσεις Μεξικάνων που πηγαίνουν για αγορές σε εμπορικά κέντρα στις ΗΠΑ και Αμερικάνων που πηγαίνουν για αγορές κ.λ.π. στο Μεξικό. Έτσι αναπτύχθηκαν οι διασυνοριακές μητροπόλεις (*transfrontier metropolis*), καταρχήν ως δυο ανεξάρτητες πόλεις (“*twin cities*”) από τις δυο πλευρές των συνόρων· στη συνέχεια, όμως, αποτέλεσαν δυο χωρικές ενότητες λειτουργικά ενωμένες (Hertzog 1991, 520).

Στα σύνορα του Μεξικού αναπτύχθηκαν, κυρίως από πολυεθνικές επιχειρήσεις, βιομηχανίες έντασης εργασίας στη συναρμολόγηση (*maqui-*

ladora), που αποτελούν μέρος του “παγκόσμιου εργοστασίου”. Η κυβέρνηση του Μεξικού για να προσελκύσει τέτοιες επενδύσεις εισήγαγε μέτρα πολιτικής (Border Industrialization Programme -1965), που επέτρεψαν τις χωρίς φόρους εισαγωγές μηχανημάτων, πρώτων υλών, ανταλλακτικών κ.λ.π., με την προϋπόθεση ότι όλα τα προϊόντα έπρεπε να εξαχθούν και ότι το 90% των εργαζομένων έπρεπε να είναι Μεξικάνοι. Έτσι, το Μεξικό σύντομα απέκτησε προνομιακή θέση στις επιλογές των επιχειρήσεων από τις ΗΠΑ, οι οποίες μάλιστα χωροθετήθηκαν στα σύνορα με τις ΗΠΑ (το 90% των 1500 εργοστασίων της δεκαετίας του '60).

4. Η Διεθνής Εμπειρία σε Πολιτικές Ανάλογες με αυτήν της Επιτηρούμενης Ζώνης

Οι Ε.Ζ. ή Αμυντικές Ζώνες σήμερα είναι πλέον αρκετά σπάνιες και ουσιαστικά αποτελούν αντικείμενο ιστορικού προβληματισμού. Η διεθνής εμπειρία φαίνεται να είναι ανεπαρκής και επιπλέον δεν διευκολύνει τη συγκρότηση θεωρητικού πλαισίου πάνω στο οποίο θα μπορούσε επιτυχώς να βασιστεί η ανάλυση. Στη συνέχεια γίνεται μια σύντομη παρουσίαση έξι πολιτικών σε άλλες χώρες, που παρουσιάζουν αναλογίες με αυτήν της Ε.Ζ. Οι τρεις πρώτες περιπτώσεις αφορούν παρεμφερείς προς την Ε.Ζ. πολιτικές, που ασκήθηκαν/ασκούνται σε συνοριακές περιοχές, ενώ οι τρεις τελευταίες αφορούν παρεμφερείς προς την Ε.Ζ. πολιτικές, που ασκούνται για την “περιχαράκιση” ορισμένων ομάδων του πληθυσμού της χώρας τους.

4α. Παρεμφερείς προς την Ε.Ζ. πολιτικές που ασκούνται σε συνοριακές περιοχές

4α1. Ζώνες παράλληλες με τα σύνορα στις χώρες της Αν. Ευρώπης

Όλες οι χώρες της Κ. και Α. Ευρώπης με σύνορα “Σιδηρού παραπετάσματος” προς τη Δ. Ευρώπη είχαν σχεδόν ακατοίκητες ζώνες κατά μήκος αυτών των συνόρων. Η Αλβανία, η Αν. Γερμανία, η Τσεχοσλαβακία και η Ουγγαρία ήταν πολύ ανστηρές σχετικά με αυτές τις περιοχές και διατηρούσαν σημεία ελεγχόμενα από το στρατό συνήθως σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από τα σύνορα. Οι κάτοικοι που ζούσαν και δούλευαν σ' αυτές τις ζώνες ήταν συνήθως εγκατεστημένοι από πολύ παλιά εκεί, καθώς η μετανάστευση σ' αυτές δεν ενθαρρυνόταν ή και απαγορευόταν. Το ίδιο συνέβαινε και κατά μήκος των δυτικών συνόρων της Ε.Σ.Σ.Δ., έτσι ώστε να εμποδίζονται οι κάτοικοί της να διαφύγουν τόσο σε περισσότερο “δημοκρατικές” χώρες του ανατολικού συνασπισμού (όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία) όσο και σε δυτικές χώρες (Φινλανδία). Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του ψυχρού πολέμου υπήρχαν μόνο δύο τελωνεία κατά

μήκος των 1350 χλμ. συνόρων μεταξύ Φινλανδίας και Ρωσίας και αυτά βρίσκονταν στο νότιο άκρο της Φινλανδίας (Austin, 1996).

Καθ' όλη τη διάρκεια των σοσιαλιστικών καθεστώτων τα σύνορα θεωρούνταν από τις κυβερνήσεις ως απόλυτα όρια, ως εν δυνάμει πεδία πολέμου. Το αποτέλεσμα ήταν ότι τέτοιες περιοχές κοντά στα σύνορα είχαν γενικά χαμηλή οικονομική ανάπτυξη σε σύγκριση με τις πρωτεύουσες, τις πόλεις και τις επαρχίες στο παλιό βιομηχανικό τρίγωνο και με τις περιοχές όπου εκτελούνταν σημαντικά αναπτυξιακά προγράμματα -συνήα συγκεντρώνονταν στα ανατολικά τμήματα των χωρών του Ανατολικού Συνασπισμού.

Στην Πολωνία, συγκεκριμένα, πολιτική παρόμοια με το 1ο στάδιο της Ε.Ζ. ήταν αυτή που ασκούνταν στην "περιοχή συνόρων", μια ζώνη 20 χλμ. από τα σύνορα με περιορισμούς στη μετανάστευση, στις επενδύσεις, στον τουρισμό κ.λπ. Οι περιορισμοί ήταν ιδιαίτερα αυστηροί κατά τη διάρκεια του σταλινισμού (1948-56). Οποιοσδήποτε ήθελε να εισέλθει στην περιοχή αυτή, ακόμα και για σύντομη επίσκεψη, έπρεπε να διαθέτει άδεια της αστυνομίας της περιοχής κατοικίας του (καθορίζοντας το χρόνο, το σκοπό και τον τόπο διαμονής).

4α2. Επιτηρούμενη ζώνη στα σύνορα της Ισπανίας

Ήταν μια ζώνη πλάτους 50-70 χλμ. κατά μήκος των ισπανο-γαλλικών συνόρων στο εξωτερικό της Ισπανίας. Η περιοχή είναι ορεινή και περιλάμβανε πολλά χωριά. Είχε οχυρά (bunkers) σε μήκος 400 χλμ., που χτίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '40, κατά τη διάρκεια του φασιστικού καθεστώτος του Φράνκο. Την εποχή εκείνη η χώρα είχε αυτάρκη οικονομία, απομονωμένη από τον υπόλοιπο κόσμο, και η Ε.Ζ. επέτεινε αυτή την απομόνωσή της. Η ύπαρξη της Ε.Ζ. φαίνεται ότι συντέλεσε στο να μείνει η περιοχή για πολύν καιρό υπανάπτυκτη. Σήμερα, υπολογίζεται ότι η περιοχή αυτή έχει 500.000 κατοίκους περίπου και είναι βιομηχανοποιημένη.

4α3. Η ισραηλινή διοίκηση των περιοχών που κατοικούνται από Άραβες και η πολιτική επокικισμού των παραμεθόριων περιοχών

Η στρατιωτική διοίκηση των περιοχών που κατοικούνταν από Άραβες επιβλήθηκε το 1948, κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης του α' αραβοισραηλινού πολέμου. Η επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε για την επιβολή της ήταν η ανάγκη ασφάλειας της περιοχής, η οποία υποτίθεται ότι απειλούνταν από έναν πληθυσμό εχθρικό προς το κράτος. Οι κάτοικοι αυτών των περιοχών βρίσκονταν κάτω από κάθε είδους περιορισμούς, οι οποίοι λειτουργούσαν ως ένα είδος επιτήρησής τους από την ισραηλινή κυβέρνηση. Η στρατιωτική διοίκηση είχε τη δυνατότητα να αποκλείσει την

περιοχή και να περιορίσει τις μετακινήσεις μέσα σ' αυτήν, προς αυτήν και από αυτήν, καθώς και να εκτοπίσει άτομα σε άλλες περιοχές, να δημεύσει γη και να γκρεμίσει σπίτια. Οι περιοχές της στρατιωτικής διοίκησης ήταν αυτές που κατοικούνταν κυρίως από Άραβες: Η περιοχή της Ναζαρέτ, η Δυτική Γαλιλέα, ανατολικά από το Αστε, το Negev, όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι Βεδουίνοι, όπως επίσης αραβικές γειτονιές στις πόλεις Jaffa, Ramie και Lydda.

Η πολιτική αυτή στόχευε στον στρατιωτικό και πολιτικό έλεγχο της περιοχής. Ο στρατιωτικός έλεγχος είχε προφανή στόχευση. Ο πολιτικός έλεγχος είχε τρεις επιμέρους στοχεύσεις: τον πολιτικό έλεγχο μιας επικίνδυνης μειονότητας που θεωρούνταν εν δυνάμει επιθετική, τον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πόρων της περιοχής που "εγκαταλείφθηκε" από τους Άραβες πρόσφυγες και την εκλογική κινητοποίηση ενός πολύ εξαρτημένου πληθυσμού υπέρ των ισραηλινών κομμάτων εξουσίας. Με τον καιρό, ο στρατιωτικός ρόλος παραμερίστηκε, ενώ ο πολιτικός έγινε κρίσιμος. Αυτός ήταν ο κύριος λόγος εξ αιτίας του οποίου καθυστέρησε η κατάργηση της στρατιωτικής διοίκησης (Newman, 1995).

Η δεύτερη πολιτική που προσομοιάζει με αυτή της Ε.Ζ., είναι αυτή που αφορά τη δημιουργία οικισμών στις παραμεθόριες περιοχές με εποικισμό. Όπως τονίζουν οι Hasson και Gosenfeld (1980, 315), υπάρχουν πολλά τέτοια ιστορικά παραδείγματα όπως η ρωσική μετανάστευση στα Ουράλια και κατά μήκος της κοιλάδας του ποταμού Amur-Ussuri, ο εποικισμός των ΗΠΑ κατά μήκος των καναδικών συνόρων και η εμπειρία από τους Γερμανούς στο Ροζνau.

Ο αγροτικός εποικισμός που εφάρμοσε το ισραηλιτικό κράτος ήταν μια μέθοδος εισχώρησης στις απομακρυσμένες περιοχές και επίτευξης εβραϊκού ελέγχου με την κατάληψη της μεγαλύτερης δυνατής περιοχής από το μικρότερο δυνατό αριθμό ατόμων. Η εμπειρία των ισραηλινών διευθετήσεων καλύπτει περίοδο δύο γενεών και ενσωματώνει χωρικά χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε κάθε μια από τις κινήσεις που αναφέρθηκαν προηγουμένα. Ο εποικισμός των παραμεθωρίων περιοχών στόχευε στον έλεγχο και στην εθνική κυριαρχία στις απομακρυσμένες περιοχές. Ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού της εθνικής ιδεολογίας και των πραγματικών γεωπολιτικών συσχετισμών. Με δεδομένες τις βλέψεις του σιωνισμού και τη σύγκρουσή του με τον αραβικό εθνικισμό, ο εποικισμός της παραμεθωρίου σχεδιάστηκε για να εκπληρωθεί τρεις βασικούς στόχους: την επίτευξη εθνικής κυριαρχίας στις περιοχές που ιστορικά τους αποδίδονται, την ασφάλειά τους, την παγιότητα των συνόρων της χώρας (Hasson και Gosenfeld 1980, 316, 332).

Υπήρξαν τρεις φάσεις εγκαθίδρυσης οικισμών στις παραμεθόριες

(Hasson και Gosenfeld 1980, 332). Η πρώτη φάση, την περίοδο 1907-16. Η δεύτερη, την περίοδο 1936-39, όταν δημιουργήθηκαν 52 οικισμοί, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν του τύπου “πύργος και περίφραξη” (tower and stockade) και είχαν στρατιωτική ετοιμότητα για να αμυνθούν. Τέλος, η τρίτη, την περίοδο 1967-78, όταν δημιουργήθηκαν 105 οικισμοί, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν απομονωμένοι μεταξύ τους, είχαν όμως την απόλυτη υποστήριξη της πολιτικής ηγεσίας της χώρας.

4β. Παρεμφερείς προς την Ε.Ζ. πολιτικές που ασκούνται για την “περιχαράκωση” ορισμένων ομάδων του πληθυσμού

4β1. Τα homelands της Νοτίου Αφρικής

Η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης στη Νότιο Αφρική έχει τις ρίζες της στις βασικές αρχές του απαρχαίνι, το οποίο εισήχθηκε τη δεκαετία του 1950. Το απαρχαίνι δεν αποτελεί μόνο ένα θεσμοθετημένο σύστημα φυλετικών διακρίσεων αλλά, επίσης, και ένα μελετημένο σύστημα αναδιοργάνωσης του γεωγραφικού χώρου της Νοτίου Αφρικής, σχεδιασμένο για να επιβάλει την κυριαρχία των λευκών και τη διαιώνιση ενός οικονομικού συστήματος εκμετάλλευσης. Δεν υπήρξε μόνο φυλετική διαίρεση στο εσωτερικό των πόλεων, αλλά η χώρα ως σύνολο διαιρέθηκε ανάμεσα σε λευκούς και μαύρους, συγκεκριμένες περιοχές σχεδιάστηκαν για να κατοικούνται από συγκεκριμένες φυλετικές ομάδες. Ο σχεδιασμός σε όλα τα επίπεδα ακολουθούσε τις φυλετικές κατευθύνσεις. Οι λευκοί και οι μη-λευκοί (Bantu) έχουν ξεχωριστές περιοχές κατοικίας, σχολεία, νοσοκομεία και περιοχές στις οποίες είχαν πολιτικά δικαιώματα και οικονομικό έλεγχο (Best, 1971).

Οι Bantu προσελκύστηκαν από ευκαιρίες απασχόλησης, κοινωνικές παροχές και γενικότερα από λόγους οικονομικής ασφάλειας σε αγροκτήματα και σε πόλεις λευκών, οι οποίες εξελίχθηκαν σε κέντρα πλούτου, σε βιομηχανικές συγκεντρώσεις και σε πολυπληθείς περιοχές. Οι παραδοσιακές περιοχές των Bantu εξελίχθηκαν σε φτηνές εργατικές περιοχές και παρέμειναν υπανάπτυκτες και γενικότερα παραγκωνισμένες (Smith 1986 και 1979, 329).

Ορίστηκαν δέκα περιοχές, μια για κάθε βασική αφρικάνικη φυλή, που αποκαλούνταν homelands ή Bantustans. Επιπλέον, οι περιοχές πέραν του γεγονότος της διαίρεσής τους με βάση τη φυλή, ήταν εξαιρετικά κατακερματισμένες γεωγραφικά σύμφωνα με την κυβερνητική στρατηγική του “διαίρει και βασίλευε” για την έγχρωμη πλειοψηφία (Smith 1986 και 1979, 332-334). Αυτά τα 10 homelands αποτελούσαν μόλις το 14% της συνολικής έκτασης της χώρας, ενώ προορίζονταν για το 80% του πληθυσμού και επιπλέον ήταν περιοχές με τη λιγότερο εύφορη γη.

Τα homelands σχηματίζουν μια σχεδόν πλήρη ημισέληνο γύρω από τις βασικές βιομηχανικές περιοχές της χώρας με κέντρο το Γιοχάνεσμπουργκ. Λειτουργούν ως χώρος συγκέντρωσης του λανθάνοντος εργατικού δυναμικού (labour reservoirs) για τις βιομηχανικές πόλεις. Τροφοδοτούν με εργατικό δυναμικό τις πόλεις των λευκών, είτε με την έννοια των μεταναστών είτε μέσω της "διεθνούς" παλίνδρομης μετακίνησης (το 1975 περίπου 557.000 μαύροι εργάτες μετακινούνταν καθημερινά). Παράλληλα, βέβαια, χιλιάδες Αφρικανοί είναι στην πραγματικότητα μόνιμοι κάτοικοι κοινοτήτων (townships) -όπως το Soweto-, οι οποίες συνορεύουν με τις "λευκές" πόλεις.

Η συνέχιση της παράδοσης της μετανάστευσης των εργατών ταυτόχρονα με τη "διεθνή" παλίνδρομη μετακίνηση, βοήθησε στη διατήρηση της ιδέας ότι οι Αφρικανοί δεν ανήκουν στη γεωγραφική οντότητα της "λευκής" Νότιας Αφρικής έτσι, υποτίθεται ότι νομιμοποιούν το ανελεύθερο αυτό καθεστώς.

Τα homelands, στη διαδικασία της παραγωγής που στηρίζεται στο φτηνό κόστος εργασίας, παίζουν το ρόλο που παλαιότερα έπαιζαν οι African Reserves. Συγκεκριμένα, στην πρώτη περίοδο του καπιταλισμού (1870-1930), το επίπεδο της συσσώρευσης κεφαλαίου εξαρτιόταν από τη συντήρηση των προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην οικονομία των Reserves, που παρείχαν τα μέσα αναπαραγωγής των μεταναστών. Τα homelands, παραμένουν χώροι συγκέντρωσης του λανθάνοντος εργατικού δυναμικού, από όπου οι επιχειρήσεις της χώρας μπορούν -όταν χρειαστούν- να αντλήσουν, ενώ από την άλλη πλευρά αποτελούν περιοχές, όπου μπορούν να σταλούν οι άνεργοι, οι γέροι, οι άρρωστοι και οι ανίκανοι για εργασία, όταν η κεντρική οικονομία δεν μπορεί να τους χρησιμοποιήσει πια. Στα homelands, υπάρχει στρέβλωση τόσο της πυραμίδας ηλικιών όσο και της κατανομής κατά φύλο, η οποία οφείλεται στην αυξημένη παρουσία εξαρτημένων ατόμων (νέων και γέρων) και στην πολύ μειωμένη παρουσία ανδρών παραγωγικής ηλικίας.

4β2. Reserves για ιθαγενείς

Τα reserves (προστατευόμενες περιοχές) δημιουργούνται από τις κυβερνήσεις ως καταφύγιο για τους ντόπιους (ιθαγενείς) κατοίκους με σκοπό την προστασία τους. Βέβαια, η διατάραξη του παραδοσιακού τρόπου ζωής σπάνια μπορεί να αποκατασταθεί: όταν αλλάξει μία φορά, αλλάζει για πάντα. Όσοι ντόπιοι δεν πέθαναν ή δεν αφομοιώθηκαν, οδηγήθηκαν στα reserves και συχνά αγνοήθηκαν, με την έννοια ότι δεν υπήρξε μια ενεργή πολιτική για την υποβοήθηση της ένταξής τους στην αμερικάνικη κοινωνία. Σε πολλές περιπτώσεις αυτοί οι χώροι δεν δημιουργήθηκαν στην προγο-

νική γη των ανθρώπων αυτών αλλά μακριά τόσο από τα σπίτια τους όσο και από τους οικισμούς των εισβολέων. Η ποιότητα της γης, η πυκνότητα του πληθυσμού και οι πόροι τους ποικίλλουν και συνήθως βρίσκονται σε περιοχές ανεπιθύμητες από τους λευκούς και με δύσκολη πρόσβαση (Glassner 1993, 197).

Υπήρξαν reserves για ιθαγενείς σε πολλές χώρες ακόμη και σε πολύ μικρές, όπως τα νησιά της Καραϊβικής, πουθενά όμως αλλού δεν είναι τόσο πολλά όπως στις ΗΠΑ. Οι περιοχές αυτές ποικίλλουν από 0,1 - 5.660.000 εκτάρια. Σήμερα υπάρχουν περίπου 259 reserves Ινδιάνων στις ΗΠΑ, εκτός της Αλάσκας. Στη διάρκεια των τελευταίων δύο αιώνων η κυβερνητική πολιτική απέναντι στους Ινδιάνους κυμαίνεται από την εξολόθρευση και τον απόλυτο έλεγχο τους μέχρι την ανοχή και την ηπιότερη μεταχείρισή τους. Ως Αμερικανοί πολίτες, οι Ινδιάνοι είναι ελεύθεροι να πηγαίνουν όπου θέλουν μέσα και έξω από τα reserves. Η τάση των τελευταίων 25 χρόνων είναι να αυξάνεται ο αριθμός των ανθρώπων που φεύγουν από τα reserves με αποτέλεσμα σήμερα μόνο οι μισοί από τους 1.000.000 Ινδιάνους να ζουν σε αυτά (Glassner, 1993).

4β3. Περιοχές στο εσωτερικό των χωρών του Ανατολικού Συνασπισμού

Στις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού υπήρχαν περιοχές όπου συγκεντρώνονταν ειδικές ομάδες του πληθυσμού, και προσομοιάζουν με την Ε.Ζ. στο 2ο της στάδιο. Στην Πολωνία, για παράδειγμα, παρόμοιες πολιτικές με την Ε.Ζ. υπήρχαν τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά τον Β' ΠΠ. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια του Β' ΠΠ οργανώθηκαν: α) από τους Γερμανούς ναζί γκέτο για Εβραίους (π.χ. στη Βαρσοβία και Lodzt) και β) στρατόπεδα συγκέντρωσης για Πολωνούς, Εβραίους, Γάλλους, Έλληνες κ.τ.λ. (π.χ. Oswiecim - Aushwitz - Brzezinka Aushwitz /Birkenau, Majdanek, Treblinka). Εξάλλου, υπήρχαν και "περιοχές του σοβιετικού στρατού", κυρίως στο δυτικό τμήμα της Πολωνίας. Λειτουργούσαν κάτω από το σοβιετικό στρατιωτικό νόμο, ήταν απαγορευμένες στους Πολωνούς και ουσιαστικά αποτελούσαν ξένο έδαφος (exterritorial). Ήταν πυκνοκατοικημένες με πληθυσμό 5.000-40.000 κατοίκους (στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού και τις οικογένειές τους) με δικά τους καλά εξοπλισμένα καταστήματα, σχολεία, υπηρεσίες κ.λ.π., όπως η ναυτική περιοχή του Swinoujscie.

4γ. Κάποια συμπεράσματα από τις διεθνείς συγκρίσεις

Παρόλο ότι είναι δύσκολο να βρεθούν διεθνείς παραλληλισμοί με την πολιτική της Ε.Ζ., θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η πολιτική αυτή στο 1ο της στάδιο (που ο ρόλος της ήταν κυρίως στρατιωτικός) έχει ομοιότητες με τις συνοριακές ζώνες που υπήρχαν στις χώρες της Αν. Ευρώπης και

στην Ισπανία κατά μήκος των συνόρων της με τη Γαλλία και, τέλος, με τον εμποτισμό των συνοριακών περιοχών στο Ισραήλ.

Όσον αφορά το 2ο στάδιο της Ε.Ζ. (που ο ρόλος της ήταν κυρίως ο πολιτικός έλεγχος μερίδας του πληθυσμού), έχει ομοιότητες με τη διοίκηση των περιοχών που κατοικούνται από Άραβες στο Ισραήλ, με τις περιοχές homeland στη Ν. Αφρική, με τα reserves για ιθαγενείς πληθυσμούς και με κάποιες ειδικές περιοχές στο εσωτερικό των χωρών του Ανατολικού Συνασπισμού.

5. Μια Περιγραφή των Φυσικών και Κοινωνικο-οικονομικών Χαρακτηριστικών της Περιοχής Μελέτης

Στο κεφάλαιο αυτό θέλουμε να εξετάσουμε τις συνέπειες που είχε το θεσμικό πλαίσιο της Ε.Ζ. στην οικονομική ανάπτυξή της. Επειδή είναι αδύνατο να αξιολογηθεί αλλιώς μια περιοχή της Ε.Ζ. ως προς το ρυθμό ανάπτυξής της, συγκρίνεται με μια άλλη περιοχή, που δε βρίσκεται στην Ε.Ζ. Μάλιστα, για να έχει νόημα η σύγκριση, επιλέχθηκε να συγκριθούν περιοχές με την ίδια γεωμορφολογία, ώστε η όποια διαφορά στους ρυθμούς ανάπτυξής τους να μην μπορεί να αποδοθεί στα γεωγραφικά τους χαρακτηριστικά.

Συγκρίνονται, λοιπόν, δυο περιοχές του νομού Ξάνθης. Εκεί το όριο της Ε.Ζ. μετατοπίστηκε τρεις φορές από την πρώτη εμφάνισή του (Χάρτης 2). Το 1967 σηματοδοτεί την αλλαγή του ορίου, που χαράχτηκε αρχικά με βάση στρατιωτικά κριτήρια, σε άλλο, που χαράχτηκε με βάση κυρίως πολιτικά. Σ' αυτό το 2ο όριο όλα τα χωριά κατοικούνταν από ελληνικό μειονοτικό πληθυσμό, δηλ. τους Πομάκους. Η πρώτη από τις δυο περιοχές που συγκρίνονται βρίσκεται στο Β.Δ τμήμα του νομού Ξάνθης, κατοικείται από Χριστιανούς και παρέμεινε μέσα στο όριο της Ε.Ζ. μέχρι το 1967· ενώ η δεύτερη βρίσκεται στο ΒΑ τμήμα του νομού, κατοικείται από Πομάκους⁴ και παρέμεινε συνεχώς μέσα στην Ε.Ζ. Η χριστιανική περιοχή από το 1967 βρίσκεται και πάλι σ' ένα τυπικό μονοπάτι ανάπτυξης και, άρα, είναι δόκιμο να συγκριθεί η πορεία ανάπτυξής της με αυτήν της περιοχής των Πομάκων τα τελευταία 30 χρόνια.

Η περιοχή μελέτης είναι μέρος των ελληνικών συνόρων με τη Βουλγαρία. Τα σύνορα, όπως υποστηρίζει και ο Drury (1991, 16-18), δεν διαιρούν με ξεκάθαρο τρόπο τους Έλληνες από τους Βούλγαρους. Και οι δύο χώρες δεν κατάφεραν να επεκτείνουν τις βασικές ιδεολογικές τους αξίες στους κατοίκους αυτών των ορεινών περιοχών. Πρόκειται για μια κλασικά αναμεμειγμένη παραμεθόρια περιοχή, χαρακτηρισμένη από την πολυπλοκότητά της, βάσει της οποίας τα διεθνή όρια χωρίζουν τους λαούς όχι "φυσικά", όπως η φυσική γραμμή υποδηλώνει, αλλά βίαια. Συναντώνται μεγά-

λες συγκεντρώσεις τουρκογενών Μουσουλμάνων, Πομάκων, όπως επίσης λίγοι Σαρακατσάνοι και Τσιγγάνοι· μάλιστα, πολλοί από τους Έλληνες και τους Βούλγαρους ήρθαν ως έποικοι στην περιοχή κατά τη διάρκεια του αιώνα.

Η σύγκριση κλίνει σε όλες τις περιπτώσεις καθαρά υπέρ της περιοχής που δεν βρίσκεται στην Ε.Ζ. και που κατοικείται από Χριστιανούς. Αυτό ισχύει σε όλες τις περιπτώσεις εκτός από μία, αυτήν του αριθμού των κατοίκων· εκεί η κατάσταση αντιστρέφεται. Η χριστιανική περιοχή είναι απογυμνωμένη από τον πληθυσμό της, ενώ αντίθετα η περιοχή των Πομάκων είναι μεν πολύ υποβαθμισμένη αλλά ταυτόχρονα έχει συγκρατήσει τον πληθυσμό της. Τα πομακοχώρια παρουσιάζουν υψηλές πληθυσμιακές πυκνότητες και κακές συνθήκες διαβίωσης. Συχνά δημιουργείται στον επισκέπτη η εντύπωση ότι βρίσκεται σε άλλη εποχή (τα καταστήματα δεν είναι σύγχρονα, ελάχιστα αυτοκίνητα κυκλοφορούν, τα σπίτια είναι κτισμένα με ευτελή υλικά κ.λ.π.) και σε άλλη χώρα (οι κάτοικοι έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά -είναι ψηλοί, συχνά ξανθοί με γαλιανά μάτια-, μιλούν άλλη γλώσσα -πομάκικα, μια σλαβική διάλεκτο-, ντύνονται με διαφορετικό τρόπο, σε όλα τα σπίτια υπάρχουν ειδικές κεραίες τηλεόρασης -“πιάτα”- για να πιάνουν τα κανάλια της Τουρκίας).

5α. Η οικονομία

Στην περιοχή των Πομάκων οι άνθρωποι ζουν υπό συνθήκες που παραπέμπουν σε άλλη εποχή και δουλεύουν σκληρά για να επιβιώσουν κάτω από αντίξοες συνθήκες. Είναι αναγκασμένοι να εκμεταλλεύονται και τις παραμικρές δυνατότητες που τους προσφέρονται. Με “πεζούλες” δημιουργούν μικρά χωράφια ακόμη και 200-300 μ² που τα καλλιεργούν. Τα εδάφη είναι επικλινή και απότομα, έτσι συχνά πηγαίνουν εκεί μόνο με τα πόδια ή με ζώα. Αναγκάζονται, για να ποτίσουν τα χωράφια τους, να μεταφέρουν νερό με σωλήνες από πηγές που εντοπίζουν στα βουνά, εκατοντάδες μέτρα μακριά. Δεν χρησιμοποιούν μηχανήματα στη γεωργία.

Η οικονομία της περιοχής μπορεί να χαρακτηριστεί ως “οικονομία επιβίωσης”, με την έννοια της καλλιέργειας και της διατήρησης κάποιων λίγων ζώων, κυρίως για αυτοκατανάλωση. Εκμεταλλεύονται τις αυλές των σπιτιών τους ακόμη και τυχόν εγκαταλειμμένα σπίτια για το άπλωμα του καπνού, αλλά και για την καλλιέργεια διαφόρων οπωροκηπευτικών (ντομάτες, κρεμμύδια, πατάτες, φασόλια κ.λ.π.) για προσωπική κατανάλωση. Μερικοί Πομάκοι από την Ε.Ζ. μεταφέρουν τα αγαθά τους (πατάτες κ.λ.π.) στο παζάρι στην Εάνθη για να τα πουλήσουν εκεί.

Η οικονομία της περιοχής είναι βασικά γεωργική και εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από την καλλιέργεια ανατολικού τύπου καπνού (54,5% της

καλλιεργήσιμης γης), ενώ τα κυριότερα άλλα προϊόντα είναι οι πατάτες 6,7%, η βρώμη 5,6%, το καλαμπόκι 3,9% και το σιτάρι· είναι δηλαδή μια περιοχή μονοκαλλιέργειας. Έτσι, κάθε πρόβλημα που μπορεί να δημιουργηθεί στον καπνό, προκαλεί βαρύ πλήγμα στην οικονομία της περιοχής και δεν πρέπει κανείς να ξεχνά ότι ο καπνός βρίσκεται σε κρίση (ζήτησης και τιμών) ήδη από τη δεκαετία του '60.

Οι οικονομικές δραστηριότητες των μουσουλμανικών μειονοτήτων –και όχι μόνο των Πομάκων– είναι εξαιρετικά περιορισμένες και σ' ένα μεγάλο βαθμό αφορούν μια “παράλληλη οικονομία” που είναι η “οικονομία των Μουσουλμάνων”. Αρχετοί Μουσουλμάνοι είναι επιτηδευματίες ή ασχολούνται με το μικρεμπόριο απευθυνόμενοι σχεδόν αποκλειστικά στην πελατεία των ομοθρήσκων τους. Το όποιο μικρό πλεόνασμα προκύπτει από την οικονομική τους δραστηριότητα –ιδιαίτερα περιορισμένο στην περίπτωση των Πομάκων–, το οποίο, επειδή εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να επενδυθεί στην τοπική αγορά, αποθησαυρίζεται –σε χρυσό συνήθως– ή “φυγαδεύεται” για να επενδυθεί –κυρίως σε ακίνητα– στην Τουρκία. Οι μουσουλμανικές μειονότητες γενικά γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης και ειδικότερα οι Πομάκοι που ζουν στην Ε.Ζ., οι οποίοι, εξαιτίας του ότι είναι απομονωμένοι, είναι πιο ευάλωτοι. Οι Έλληνες Χριστιανοί που τους εκμεταλλεύονται οικονομικά ονομάζονται “Τουρκοδίαιτοι”, χαρακτηρισμός που υποδηλώνει άτομα τα οποία αποκτούν ένα υπερκέρδος συνήθως με την προσφορά στους κατοίκους της μειονότητας υπηρεσιών που συνδέονται με το Δημόσιο (όπως άδειες οδήγησης και οικοδόμησης). Επιπλέον, η ίδια η ύπαρξη της Ε.Ζ. σήμαινε ότι οι έμποροι που ήθελαν να πουλήσουν τα προϊόντα τους εκεί, έπρεπε να πάρουν άδεια από την αστυνομία, και αυτό ήταν πιο εύκολο για κάποιους εμπόρους, απ' ό,τι για άλλους.

Η οικονομία της χριστιανικής περιοχής είναι αγροτική και μέχρι τη δεκαετία του '50 βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στον καπνό ανατολικού τύπου. Τώρα βασίζεται κυρίως στην παραγωγή φυτών για ζωοτροφές και αποξηραμένων φρούτων. Υπάρχουν σημαντικές εκτάσεις γης που δεν καλλιεργούνται, γιατί οι ιδιοκτήτες τους δεν κατοικούν πια εκεί ούτε υπάρχει οικονομικό ενδιαφέρον για την ενοικίασή τους.

5β. Κτιριακό απόθεμα/κατοικίες

Οι οικισμοί στην περιοχή των Πομάκων είναι εξαιρετικά πυκνοδομημένοι, χωρίς ασφαλόστρωση, χωρίς δίκτυα ύδρευσης και, βέβαια, χωρίς ρυμοτομία. Υπάρχουν πολύ λίγα εγκαταλειμμένα σπίτια σε κάθε χωριό, επειδή οι άνθρωποι ακόμα ζουν εκεί. Τα σπίτια συχνά είναι κατασκευασμένα από εντελή υλικά. Οι άνθρωποι της μειονότητας δεν έχουν τίτλους ιδιοκτησίας για τη γη ή το σπίτι τους. Μέχρι την εισαγωγή του οικιστικού

νόμου το 1983 έπαιρναν άδεια οικοδόμησης με βάση μια βεβαίωση του Προέδρου της Κοινότητας ότι τους ανήκε η γη από το 1923· δεν επιτρεπόταν, όμως, να χτίσουν πάνω από 60μ². Τώρα επιτρέπεται να χτίσουν όσα μέτρα θέλουν, αλλά πρέπει να ακολουθήσουν την κανονική διαδικασία έκδοσης άδειας, που είναι απαγορευτική για τους περισσότερους, μια που είναι δαπανηρή και πολύπλοκη. Η νομοθεσία αυτή ίσχυε για όλα τα χωριά της χώρας όπου παρατηρούνταν μεγάλη πληθυσμιακή μείωση, όμως η Αστυνομία φρόντιζε για την αυστηρή εφαρμογή της μόνο σε ορισμένες περιοχές. Σε τέτοιους λόγους, λοιπόν, οφείλεται το ότι στα πομακοχώρια τα σπίτια είναι ιδιαίτερα μικρά και όχι μόνο στο ότι οι κάτοικοι είναι φτωχοί.

Αντίθετα, στη χριστιανική περιοχή υπάρχει συνύπαρξη εγκαταλειμμένων και πολύ εντυπωσιακών σπιτιών. Αυτή η συνύπαρξη υποδηλώνει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την πορεία ανάπτυξης της περιοχής, που σηματοδεύτηκε από τη μετανάστευση μεγάλου μέρους του πληθυσμού της. Μερικοί κάτοικοι δεν γύρισαν πίσω (εγκαταλειμμένα σπίτια), ενώ άλλοι επέστρεψαν μόνιμα ή μόνο για τις περιόδους των διακοπών. Οι πιο επιτυχημένοι από αυτούς που επέστρεψαν, έκτισαν εντυπωσιακά σπίτια –με αρχιτεκτονική μορφολογία που συνήθως δεν ταιριάζει στην περιοχή– επιδεικνύοντας έτσι την “επιτυχία” τους.

5γ. Πληθυσμός

Οι πληθυσμοί των Πομάκων παρέμειναν βασικά στην περιοχή. Χαρακτηρίζονται από χαμηλή μετανάστευση, εξαιτίας του ότι είναι συντηρητικοί (ορεσίβιοι, όχι αναπτυγμένοι κ.λ.π.), δεν έχουν κοινωνικό δίκτυο ατόμων (που να προέρχονται από την περιοχή ή να μιλάνε την ίδια γλώσσα ή να έχουν ίδιες θρησκευτικές αντιλήψεις κλπ.) στις περιοχές προορισμού για να τους υποδεχτούν και να τους υποστηρίξουν. Εξάλλου, θέλουν να μένουν όλοι μαζί για να μπορούν να μορφώσουν τα παιδιά τους και να ασκήσουν τη θρησκεία τους καλύτερα και, τέλος, γιατί έτσι αισθάνονται πιο ασφαλείς.

Όταν οι διακρίσεις εναντίον τους μειώθηκαν, άρχισαν να μεταναστεύουν περισσότερο. Οι Πομάκοι δεν μετανάστευσαν μαζικά το 1960 –όπως συνέβη στην υπόλοιπη αγροτική και κυρίως ορεινή Ελλάδα–, γιατί φοβόνταν ότι αν φύγουν, θα χάσουν το δικαίωμά τους να γυρίσουν πίσω στην Ελλάδα και γιατί η μετανάστευση βασιζόταν μεν σε διμερείς συμφωνίες μεταξύ Ελλάδας και άλλων χωρών, ήταν όμως ελεγχόμενη από την ελληνική κυβέρνηση. Οι εν δυνάμει μετανάστες έπρεπε να παρουσιάσουν πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, που εκδιδόταν από την αστυνομία· έτσι, οι μειονότητες ήταν γενικά αποκλεισμένες, εκτός κι αν θεωρούνταν “σκόπιμο” να φύγουν μακριά.

Αργότερα υπήρξε κάποια μικρή μετανάστευση από την περιοχή. Οι άντρες Πομάκοι μεταναστεύουν και δουλεύουν μέσα στην Ελλάδα κυρίως ως οικοδόμοι, εργάτες στα ναυπηγεία, ναύτες κ.λ.π. Επίσης, ένας αριθμός ανδρών μετακινείται καθημερινά από το πομακοχώρι, όπου ζει, στη δουλειά του στην πόλη της Ξάνθης ("διεθνής" παλίνδρομη μετακίνηση). Ο πληθυσμός μειώθηκε κατά 6,7% στην περίοδο 1961-91, μείωση η οποία είναι μικρή σε σύγκριση με το μέσο όρο των ορεινών περιοχών του νομού (-15,6%), ενώ είναι ασήμαντη σε σχέση με τη χριστιανική περιοχή (-50,5% -Πίνακας 1). Η διαφορά είναι ακόμη μεγαλύτερη, αν λάβουμε υπόψιν ότι πολλοί άνθρωποι από αγροτικές περιοχές σ' όλη την Ελλάδα μεταναστεύουν σε μεγάλες πόλεις, αλλά είναι εγγεγραμμένοι στα χωριά τους και μετακινούνται εκεί κατά την απογραφή πληθυσμού από την ΕΣΥΕ. Με δεδομένη την πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων προς τις μειονότητες, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι στις περιοχές που κατοικούνται από Πομάκους τα πληθυσμιακά στοιχεία δεν είναι διογκωμένα. Κατά κάποιο τρόπο, λοιπόν, η πολιτική της Ε.Ζ. είχε ένα θετικό αποτέλεσμα, ότι δηλαδή οι Πομάκοι παρέμειναν στα ορεινά χωριά τους, κάτι που είναι ασυνήθιστο σε όλη την Ελλάδα. Σήμερα, το γεγονός αυτό αποτελεί το κύριο πλεονέκτημα σε μια προοπτική ανάπτυξης της περιοχής.

Αντίθετα, η χριστιανική περιοχή έχει πληγεί έντονα από τη μετανάστευση. Οι κάτοικοι έφυγαν από την περιοχή μετά τον Β' ΠΠ, γιατί υπήρξε οικονομική κρίση, κυρίως εξαιτίας της κρίσης τιμών του ανατολικού τύπου καπνού που αποτελούσε το βασικό προϊόν της περιοχής. Μετά τη δεκαετία του '50 υπήρξε ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα. Μερικά από τα χωριά στην περιοχή είναι σχεδόν έρημα (π.χ. Καλύβα, Καστανίτης, Καλό Νερό, Μαργαρίτης και Λυκοδρόμιο), ενώ η πλειοψηφία τους έχει μετατραπεί στην πράξη σε "θήρητρα" για συνταξιούχους πρώην κατοίκους της περιοχής. Ο πληθυσμός γερνάει, υπάρχουν πολλοί συνταξιούχοι μετανάστες στην περιοχή, οι οποίοι μένουν όλον το χρόνο ή, πιο συχνά, το μεγαλύτερο μέρος του (Απρίλιος-Οκτώβριος), ενώ την υπόλοιπη περίοδο μένουν σε κάποια μεγάλη πόλη κοντά στα παιδιά και στα εγγόνια τους, ή ακόμα και στο εξωτερικό.

5δ. Φυσική/κοινωνική υποδομή

Όλοι οι κοινωνικοί δείκτες στην περιοχή των Πομάκων είναι κατώτεροι από αυτούς της χριστιανικής περιοχής (Πίνακας 2). Το κυριότερο, όμως, είναι ότι οι δαπάνες του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων για έργα ήταν -ακόμα και το 1991- 19 φορές χαμηλότερες στην περιοχή των Πομάκων σε σχέση με τη χριστιανική. Υπάρχει έλλειψη υποδομής στην περιοχή, αν και έχει βελτιωθεί πολύ από το 1991. Ακόμα και σήμερα υπάρ-

χει ανεπαρκής τηλεφωνική εξυπηρέτηση, το δίκτυο ύδρευσης είναι υπανάπτυκτο, ενώ δεν υπάρχει δίκτυο αποχέτευσης και υπηρεσία αποκομιδής απορριμάτων. Η κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος είναι μικρότερη από το μισό της αντίστοιχης χριστιανικής περιοχής. Το οδικό δίκτυο είναι ακόμα φτωχό. Μόνο προσφάτως (1994) ένα τμήμα του δρόμου από τον Εχίνο στις Θέρμες ασφαλοστρώθηκε, ενώ υπάρχουν ακόμα πολλά χωριά που δεν είναι συνδεδεμένα με δρόμους (π.χ. τα χωριά της Κοινότητας Σατρών): υπάρχουν μόνο μονοπάτια, που κάποιος μπορεί να τα διασχίσει πεζός ή πάνω σε ζώο.

Το φτωχό οδικό δίκτυο στην περιοχή, και σε ορισμένες περιπτώσεις η παντελής απουσία οδικού δικτύου, αποτέλεσε ένα πολύ σημαντικό εμπόδιο στην ανάπτυξη. Δεν επέτρεπε στους εμπόρους να προσεγγίσουν την περιοχή προκειμένου να πάρουν τα ζώα ή τα αγροτικά προϊόντα και, βέβαια, δεν μπορούσαν να μετακινούνται σε καθημερινή βάση για να προμηθευτούν αναλώσιμα προϊόντα, όπως γάλα και λαχανικά. Απέτρεπε τον πληθυσμό της περιοχής από το να κάνει την καθημερινή παλίνδρομη μετακίνηση για να δουλέψει στην Ξάνθη. Τέλος, είχε ως αποτέλεσμα την ελλειπή παροχή κοινωνικής μέριμνας. Ήταν πολύ δύσκολο για τους γεωπόνους, γιατρούς και κτηνιάτρους να φτάσουν σ' αυτές τις περιοχές σε περίπτωση ανάγκης, και, επίσης, απέφευγαν την περιοχή στην καθημερινή τους ρουτίνα.

Πρέπει, βέβαια, να τονιστεί ότι η ανεπαρκής υποδομή οφείλεται και στο ότι η περιοχή είναι ορεινή και η κατασκευή έργων πιο δαπανηρή. Όμως, το γεγονός ότι η υποδομή είναι πολύ πιο ανεπαρκής από αυτήν της χριστιανικής περιοχής, πρέπει να αποδοθεί αφενός στην ύπαρξη της Ε.Ζ. και αφετέρου στο ότι κατοικείται από Πομάκους. Μια άλλη πολύ σημαντική αιτία της κακής υποδομής είναι ο μεγάλος αριθμός χωριών που ανήκουν σε κάθε κοινότητα (π.χ. Μύκης, Σατρών, Θερμών και Κιμμερών), γεγονός που καθιστά εξαιρετικά δαπανηρή την παροχή αξιολογής υποδομής σ' όλα τα χωριά.

5ε. Απασχόληση στο δημόσιο τομέα

Κανένας Πομάκος δεν δουλεύει ως δημόσιος υπάλληλος ούτε ακόμη και στο χαμηλότερο επίπεδο της ιεραρχίας (π.χ. ως καθαριστής). Δεν υπήρξε καμιά πολιτική "θετικών διακρίσεων" για την πρόσληψή τους στο Δημόσιο, ίσως μάλιστα να συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Μόνο στη δεκαετία του '80 κάποιοι, ελάχιστοι, προσλήφθηκαν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, υπό την προϋπόθεση να μεταναστεύσουν σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο της χώρας και να μεταφέρουν εκεί τα εκλογικά τους δικαιώματα. Αντίθετα, στη χριστιανική περιοχή υπάρχουν πολλές ευκαιρίες για απα-

σχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (Δασαρχείο, Κέντρο Υγείας, Στρατόπεδο κ.λ.π.).

5στ. Προσπάθειες ανάπτυξης της παραγωγικής δομής στην περιοχή

Στην περιοχή των Πομάκων δεν υπήρξε καμιά τέτοια προσπάθεια ανάπτυξης, γεγονός που οφείλεται στο ότι η φυσική υποδομή της -κυρίως οι δρόμοι- ήταν και είναι ακόμη προβληματική, ο ενδογενής πληθυσμός δεν είναι σε θέση να επενδύσει, εξαιτίας των περιορισμών που ισχύουν (δυσκολίες στην απόκτηση οποιασδήποτε άδειας, έλλειψη κεφαλαίου, συντηρητισμός). Επιπλέον, η περιοχή θεωρείται επισφαλής, γιατί βρίσκεται κοντά στα σύνορα και γιατί αυτοί που δεν είναι ντόπιοι την αντιμετωπίζουν ως γκέτο και, τέλος, γιατί οι επενδυτές δεν ενθαρρύνθηκαν -αν δεν αποτράπηκαν- να επενδύσουν στην περιοχή και να εκμεταλλευτούν τα αυξημένα κίνητρα που δίνονται στη ζώνη βάθους 20 χλμ. κατά μήκος των βορείων συνόρων της χώρας από το 1982.

Εξάλλου, δεν υπήρξε καμιά προσπάθεια από το κράτος για την ανάπτυξη της περιοχής των Πομάκων. Ούτε και στο Interreg I & II υπήρξε μέριμνα για την περιοχή. Ακόμη και σήμερα υπάρχει απροθυμία από μέρους της ελληνικής κυβέρνησης να χαράξει δρόμο για τη Βουλγαρία μέσω του Εχίνου. Υπάρχει πίεση από τους Χριστιανούς βουλευτές όλων των κομμάτων να χαραχτεί ο δρόμος μέσω του Λειβαδίτη, που είναι ένα σχεδόν ακατοίκητο χωριό (10 κάτοικοι).

Αντίθετα, στη χριστιανική περιοχή έγιναν αρκετές προσπάθειες για να αναπτυχθούν βιομηχανίες, με βάση την εξαιρετικά ευνοϊκή νομοθεσία των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης που ισχύει για την περιοχή από το 1976. Τα τέσσερα σημαντικότερα εργοστάσια ήταν: α) παραγωγής χαλμών στη Σταυρούπολη, που λειτούργησε από το 1977 ως το 1993 και απασχολούσε 42 άτομα, β) παραγωγής άνθρακα, μεταξύ Δαφνώνα και Νεοχωρίου, που λειτούργησε από το 1986 ως το 1990 και απασχολούσε 27 άτομα, γ) κατασκευής ελαστικών σολών για παπούτσια και δ) επεξεργασίας γαλακτοκομικών προϊόντων. Τα δυο τελευταία ήταν στο Νεοχώρι και λειτούργησαν στις αρχές της δεκαετίας του '80. Και οι τέσσερις αυτές βιομηχανικές μονάδες απέτυχαν, είτε γιατί ακολούθησαν τη γενική τάση των Δημοτικών Επιχειρήσεων, είτε γιατί δημιουργήθηκαν ευκαιριακά με σκοπό την εκμετάλλευση των υψηλών κινήτρων που προσφέρονται στην περιοχή.

Επιπλέον, υπήρξαν αρκετές προσπάθειες από το κράτος για την ανάπτυξη της περιοχής: Πρώτον, χρηματοδοτήθηκε ο εποικισμός ενός ερημωμένου χωριού, του Λειβαδίτη, στη δεκαετία του 1960. Στους εποίκους δόθηκε γη και μετρητά για να χτίσουν σπίτια και να ζήσουν τους πρώτους μήνες, όπως και η δυνατότητα να παράγουν πατάτες σποροπαραγωγής. Γι'

αυτόν το σκοπό το Υπουργείο Γεωργίας έχτισε και λειτούργησε εκεί μια αποθήκη επεξεργασίας και αποθήκευσης πατάτας για σποροπαραγωγή. Το εγχείρημα απέτυχε. Δεύτερον, έγινε εισαγωγή της καλλιέργειας του καπνού τύπου “Virginia” (Κομνηνά, Πασχαλιά, Δαφνώνας κ.ά.). Για το σκοπό αυτό το κράτος χρηματοδότησε την εγκατάσταση “φούρνων” αποξηράνσης του καπνού. Τέλος, δημιουργήθηκε πρόσφατα ένα “δασικό χωριό”, που ανήκει στην Επιθεώρηση Δασών, 20 χλμ. βορείως του Λειβαδίτη, δίπλα στα σύνορα.

6. Αποτελέσματα της Καθιέρωσης της Επιτηρούμενης Ζώνης στην Οικονομική και Κοινωνική Ζωή της Περιοχής

Οι απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν γύρω από αυτό το ζήτημα παραμένουν σε σημαντικό βαθμό ατεκμηρίωτες. Το άρθρο αυτό, λοιπόν, θα πρέπει να ειπωθεί ως εγχείρημα που αποσαφηνίζει το πεδίο έρευνας μάλλον παρά που προτείνει σταθερές ερμηνείες.

— Τα σύνορα έχουν πάψει από καιρό να θεωρούνται κυρίως ως οιωνεί πεδία μάχης. Σε πολλές περιπτώσεις, συνοριακές περιοχές εκατέρωθεν των συνόρων αναπτύσσουν ισχυρούς οικονομικούς δεσμούς. Εξάλλου, η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης τείνει στην άρση των “εσωτερικών” της συνόρων και στη συνεργασία στα εξωτερικά σύνορα. Με αυτή την έννοια, η Ε.Ζ. στην Ελλάδα είναι τελείως έξω από αυτή τη λογική.

— Η πολιτική της Ε.Ζ. είναι μια τυπική περίπτωση που αντανακλά την ανικανότητα του ελληνικού κράτους να χαράξει μια συνεπή πολιτική με σαφείς στόχους και, στη συνέχεια, να την εφαρμόσει. Η πολιτική αυτή, ενώ στο 1ο της στάδιο, που είχε πρωταρχικά στρατιωτικό χαρακτήρα, μπορεί να θεωρηθεί κατά κάποιον τρόπο επιτυχής, στο 2ο της στάδιο, που είχε πρωταρχικά πολιτικό χαρακτήρα (δηλαδή, φαίνεται ότι στόχευε έμμεσα στην απομοίωση της μειονότητας -αν όχι στον έλεγχο της ή ακόμη και στην εκδίωξή της από τη χώρα-), απέτυχε. Όσον αφορά, λοιπόν, το στάδιο όπου η Ε.Ζ. αποκτά πρωταρχικά πολιτική στόχευση, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι έφερε τα αντίθετα σχεδόν αποτελέσματα από αυτά που υποτίθεται ότι θα εξυπηρετούσε η εισαγωγή της (όχι μόνο δεν εκδιώχθηκαν οι Πομάκοι από τη χώρα, όχι μόνο δεν ελέγχονται πολιτικά, αλλά έχουν πλέον μια σπάση επιθετική απέναντι στο ελληνικό κράτος και πολύ περισσότερο, βέβαια, δεν απομοιώθηκαν), κάτι που πάλι δεν αποτελεί ασυνήθιστο γεγονός⁷.

Η πολιτική της Ε.Ζ., ιδίως στο 2ο στάδιό της, ήταν μία κοντόφθαλμη πολιτική. Η περιοχή δεν είχε καμιά οικονομική σημασία, ούτε σπουδαίες πλουτοπαραγωγικές πηγές και ο πληθυσμός της ήταν πολύ περιορισμένης σημασίας με βάση το μέγεθός του, την οικονομική και την πολιτική επιρροή του.

Εάν η στρατηγική ήταν να εκδιωχθεί ο πληθυσμός και να αποδυναμωθούν οι περιοχές συγκέντρωσης των μειονοτήτων, αυτή απέτυχε⁸, διότι, αντί να οδηγήσει στην πληθυσμιακή αποψύλωση της περιοχής -όπως συνέβη σε όλες τις ορεινές περιοχές της Ελλάδας-, ώθησε αντιθέτως τα μέλη της μειονότητας να μείνουν ενωμένα μέσα στα όρια της Ε.Ζ. (επειδή ένωσαν πιο ασφαλείς εκεί και μπορούσαν να μορφώσουν καλύτερα τα παιδιά τους καθώς και να επιτελέσουν καλύτερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα κ.λ.π.). Εάν πάλι ο στόχος ήταν να συγκρατηθούν οι μειονότητες στις υπάρχουσες περιοχές, απέτυχε και πάλι σε κάποιο βαθμό, γιατί δεν δημιουργήθηκε η κατάλληλη υποδομή, έτσι ώστε να προσφέρει ένα σύγχρονο βιωτικό επίπεδο. Έτσι, ένα ποσοστό του πληθυσμού έφυγε, πολύ μικρότερο όμως από ό,τι σε αντίστοιχα χριστιανικά χωριά. Τελικά, η μόνη "στρατηγική" που φαίνεται ότι υπήρξε από την πλευρά των ελληνικών κυβερνήσεων ήταν "να γίνει η ζωή των ατόμων της μειονότητας δύσκολη".

— Ο απόλυτος έλεγχος της Ε.Ζ. από το Στρατό, την Αστυνομία και τα Πολιτιστικά Γραφεία και κυρίως η ίδια η δόμηση της "νεοελληνικής" ταυτότητας (ανώτερος λαός με ξεχωριστή θέση στην ιστορία ως απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, με προσπάθειες σε όλα τα επίπεδα να σβηστεί από τη συλλογική ιστορική μνήμη η "σκοτεινή" περίοδος της τουρκοκρατίας κ.λ.π.) δημιούργησε το αίσθημα στον κόσμο ότι διώκεται και "τιμωρείται" για το ότι ανήκει σε μειονοτική ομάδα. Υπάρχει ένα γενικευμένο αίσθημα κοινωνικής αδικίας, μιας πολιτικής διακρίσεων εναντίον τους, γεγονός που επέτρεψε σε εξτρεμιστές να υπερβάλλουν εκθέτοντας τη χώρα "πολιτικά" στη διεθνή κοινότητα⁹.

— Η Ε.Ζ. είχε μόνον αρνητικά αποτελέσματα για τη χώρα¹⁰, και το τραγικό είναι ότι εξακολουθεί να ισχύει, σ' ένα πολύ πιο χαλαρό πλαίσιο¹¹. Συγκεκριμένα, πρώτον, η εφαρμογή της πολιτικής της Ε.Ζ. "έριξε" τους Πομάκους στα χέρια των Τούρκων. Με την έννοια ότι, όπως αναφέρει και ο Δώδος (1994, 38-46), είναι ενδεικτικό ότι οι πλέον ένθερμοι ψηφοφόροι του μειονοτικού κόμματος "Πεπρωμένο" στο νομό Ξάνθης είναι οι Πομάκοι οι οποίοι αποτελούν και την πλέον σκληρή εκλογική βάση του μειονοτικού συνδυασμού. Μάλιστα το ποσοστό των Πομάκων ψηφοφόρων είναι πολύ υψηλότερο στις ορεινές -όπου και η Ε.Ζ.- από ότι στις πεδινές Κοινότητες. Η ίδια η φύση της πολιτικής της Ε.Ζ. επέτρεψε τη χάραξη "προσωπικών πολιτικών" εκ μέρους των δημοσίων υπαλλήλων που ήταν υπεύθυνοι για την υλοποίησή της. Δεύτερον, η πολιτική της Ε.Ζ. οδήγησε σε κοινωνικο-οικονομική υπανάπτυξη την περιοχή.

Στην περιοχή της Ε.Ζ.: α) παρουσιάζεται έλλειψη επενδύσεων, αφού οι συνθήκες στην περιοχή δεν είναι καθόλου τυπικές (π.χ. δεν υπάρχει ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίου και εργασίας)· επιπλέον, μέχρι τη δεκαετία του

1970, υπήρχε ακόμη και ο φόβος πολέμου με τους βόρειους γείτονες, ο οποίος θα είχε τρομακτικές επιπτώσεις στις επενδύσεις στην περιοχή, β) διαπιστώνεται έλλειψη εκσυγχρονισμού της οικονομίας. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από παραδοσιακές δραστηριότητες (γεωργία και κτηνοτροφία), που μάλιστα δεν έχουν εκσυγχρονιστεί καθόλου, γ) αναπτύσσεται μια τάση αυτάρκειας (οικονομίες επιβίωσης) από τους κατοίκους για να αντιμετωπίσουν την απομόνωσή τους, δ) υπάρχει έλλειψη ευκαιριών εργασίας, που οδηγεί το πιο δραστήριο τμήμα του πληθυσμού να μεταναστεύει για μεγάλες χρονικές περιόδους ή να μετακινείται καθημερινά προς τις περιοχές απασχόλησης, ε) αναπτύχθηκε μια τάση για γκετοποίηση, που εκδηλώθηκε με καχυποψία προς τον “έξω” κόσμο (απόρριψη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος κ.λ.π.) και οδήγησε σε εκμετάλλευση της Ε.Ζ. από άτομα με πρόσβαση στην πολιτική διοίκησή της.

Τέλος, η Ε.Ζ. δεν επέτρεψε στις μειονότητες να αναμειχθούν με την πλειοψηφία, κάτι που θα ήταν προς όφελος όλων. Δεν ήταν μια πολιτική για να οδηγήσει τα άτομα έξω από τα γκέτο. Απαραίτητη προϋπόθεση γι’ αυτό θα ήταν να βοηθηθούν τα άτομα να αναμειχθούν με τον υπόλοιπο πληθυσμό και όχι να ζουν σε διαφορετικές περιοχές και, βέβαια, να μιλούν καλά την ελληνική γλώσσα και να εκσυγχρονίσουν τον τρόπο ζωής τους. Υπάρχει έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των δυο κοινοτήτων. Τα ήθη και τα έθιμα των Μουσουλμάνων της Θράκης, παλαιομουσουλμανικής απόκλισης, είναι διαφορετικά από αυτά των Χριστιανών και κοινωνικά εσωστρεφή. Η δόμηση σε κλειστά οικιστικά σύνολα, η απουσία μεικτών από θρησκευτική άποψη γάμων κ.λ.π., διακονίζονται από την έλλειψη επαφής με το μη-μειονοτικό στοιχείο, ιδιαίτερα στη σχολική ηλικία, λόγω της φοίτησης των παιδιών σχεδόν αποκλειστικά σε μειονοτικά σχολεία. Τα παραπάνω συντελούν στην καλλιέργεια διάφορων “μύθων”, που με τη σειρά τους επιτείνουν την απομάκρυνση. Ένας τέτοιος μύθος θεωρεί ως “εθνικό” κίνδυνο¹² το ότι δήθεν οι Πομάκοι –όπως και όλες οι μουσουλμανικές μειονότητες– γεννάνε περισσότερα παιδιά από τους Χριστιανούς. Η πολιτική που ακολούθησε το ελληνικό κράτος έναντι των μειονοτήτων, όπως επισημαίνει ο Δώδος (1994, 29) ήταν και παραμένει συγκυριακή και αντιφατική. Επιπλέον, βασιζόταν σε πολιτική διακρίσεων, με συνέπεια την ανάπτυξη και ενδυνάμωση του αισθήματος της ιδιαιτερότητας στα μέλη των μειονοτήτων, που αντιμετωπίζονται από τον υπόλοιπο πληθυσμό ως συμπαγής οντότητα¹³. Έτσι απέτυχε, με την έννοια ότι δεν οδήγησε στην ενσωμάτωση των μειονοτήτων στην ελληνική κοινωνία (π.χ. σε σχέση με τη γλώσσα τους και τον πολιτισμό τους) αλλά ούτε καν στην αφομοίωσή τους.

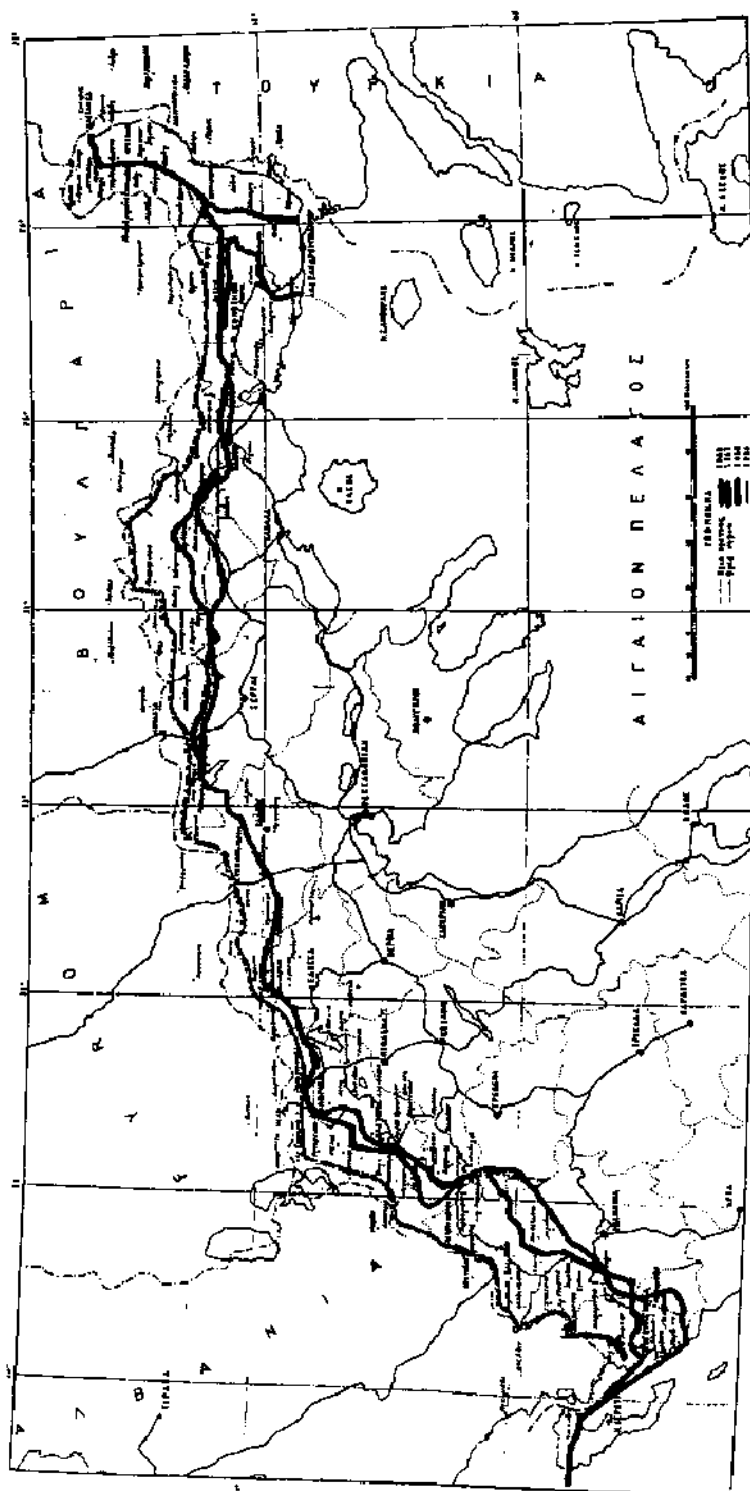
— Είναι δύσκολο να βρεθούν διεθνείς παραλληλισμοί με την πολιτική της Ε.Ζ. Θα μπορούσε, όμως, να υποστηριχθεί ότι η πολιτική της Ε.Ζ. στο

1ο στάδιό της (ο ρόλος της ήταν κυρίως στρατιωτικός) έχει ομοιότητες με τις συνοριακές ζώνες που υπήρχαν στις χώρες της Αν. Ευρώπης, με τη ζώνη που υπήρχε στην Ισπανία κατά μήκος των συνόρων της με τη Γαλλία και, τέλος, με τον εποικισμό των συνοριακών περιοχών στο Ισραήλ.

Όσον αφορά το 2ο στάδιο της Ε.Ζ. (ο ρόλος της ήταν κυρίως πολιτικός) έχει ομοιότητες με τη διοίκηση των περιοχών που κατοικούνται από Άραβες στο Ισραήλ, με τις περιοχές homeland στη Ν. Αφρική, με τα *reserves* για ιθαγενείς πληθυσμούς και με ειδικές περιοχές στο εσωτερικό των χωρών του Ανατολικού Συνασπισμού. Πιο συγκεκριμένα, όπως τα homelands στη Ν.Αφρική, η Ε.Ζ. λειτουργεί ως χώρος παραμονής του λανθάνοντος εργατικού δυναμικού -μειωμένης σημασίας εξαιτίας του μικρού αριθμού των κατοίκων της. Ενθαρρύνει επίσης την καθημερινή παλίνδρομη μετακίνηση από κάποια πομακοχώρια, τα οποία λειτουργούν ως "υπνωτήρια", μέσα στην Ε.Ζ. Η μετανάστευση για εργασία, σε συνάρτηση με τη "διεθνή" παλίνδρομη μετακίνηση, συντηρεί την ιδέα ότι οι Πομάκοι δεν ανήκουν στη γεωγραφική ενότητα της Ελλάδας. Τέλος, δίνει τη δυνατότητα μετακίνησης του κόστους παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης των Πομάκων από τις επιχειρήσεις και τον κρατικό προϋπολογισμό στη διευρυμένη οικογένεια μέσα στην Ε.Ζ. Εκεί παραμένουν η γυναίκα και τα παιδιά του μετανάστη, όταν αυτός δουλεύει με ετήσιο συμβόλαιο στα ναυπηγεία ή σε κάποια βιομηχανία τσιμέντου ή αλουμινίου στην Αθήνα, Χαλκίδα κ.ά. ή, όταν δουλεύει Δευτέρα-Παρασκευή στην εξόρυξη μαρμάρου στο νησί της Θάσου. Η διευρυμένη οικογένεια στην Ε.Ζ., με το να νοιάζεται για τα πολύ νεαρά άτομα, τους γέρους, τους αρρώστους, τους εργάτες σε περιόδους "ανάπαυσης", για την εκπαίδευση των νέων κ.λ.π. επιτελεί τις λειτουργίες της κοινωνικής ασφάλειας.

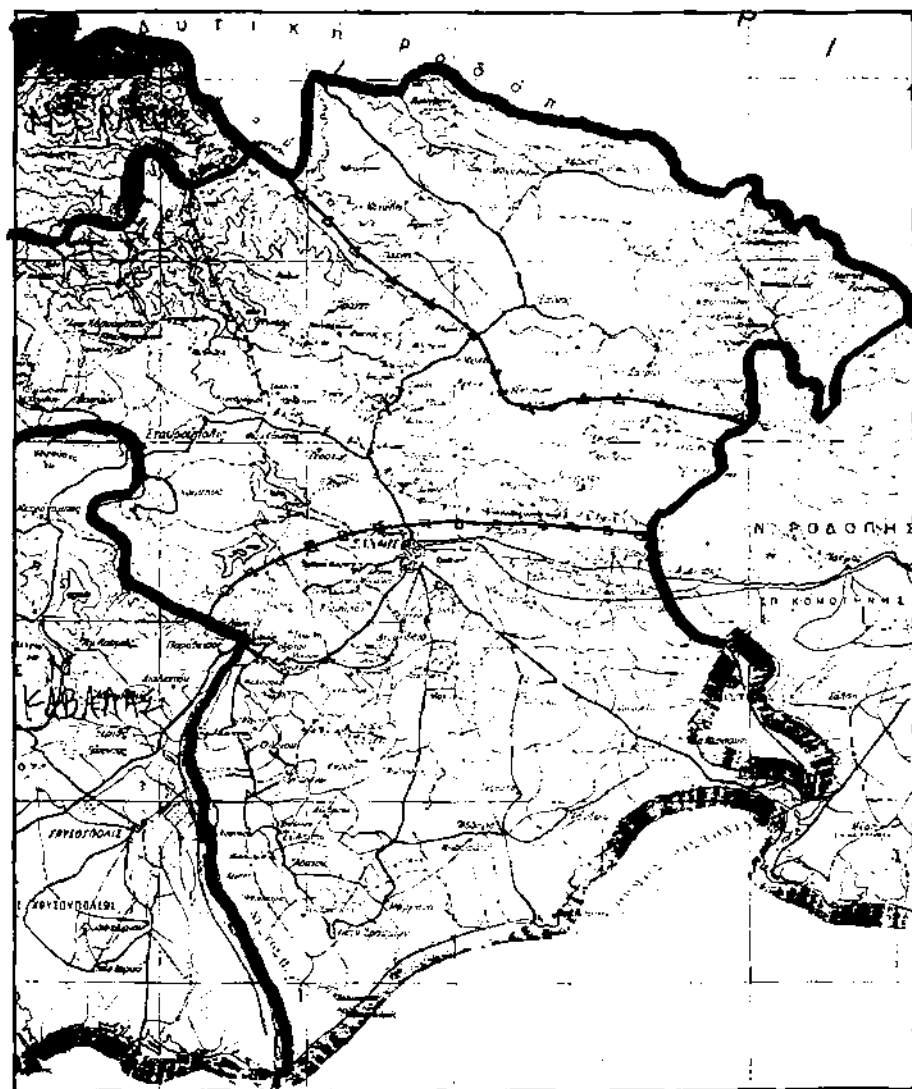
Βέβαια, θα πρέπει να γίνουν δυο τουλάχιστον περίπου αυτονόητες παρατηρήσεις σχετικά με αυτή τη σύγκριση. Πρώτον, οι μαύροι στη Ν. Αφρική αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, ενώ οι Πομάκοι στην Ελλάδα, αλλά και το σύνολο των μειονοτήτων κατά μήκος της Ε.Ζ., αποτελούν ένα ασήμαντο ποσοστό του πληθυσμού. Κατά συνέπεια, και οι πολιτικές που ασκούνται έχουν πολύ περιορισμένες συνέπειες για τη λειτουργία του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος. Δεύτερον, στη Ν. Αφρική υπήρχε, μέχρι πολύ πρόσφατα, ένα στυγνό καθεστώς φυλετικών διακρίσεων (apartheid), ενώ στην Ελλάδα, ιδίως μετά το 1974, έχουμε δημοκρατικές κυβερνήσεις, γεγονός που σημαίνει ότι και οι διακρίσεις εναντίον της μειονότητας, μολονότι υπαρκτές, έχουν πολύ πεπερασμένα όρια.

Χάρτης 1: Τα όρια της Επιτηρούμενης Ζώνης στην Ελλάδα

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, ΦΕΚ

Χάρτης 2: Τα όρια της Επιτηρούμενης Ζώνης στο νομό Ξάνθης

— — — — — 1ο 1936-67

+ + + + + 2ο 1967-80

▲ ▲ ▲ ▲ 3ο 1980-

Πηγή: Πολιτιστικό Γραφείο νομού Ξάνθης

Πίνακας 1: Εξέλιξη του πληθυσμού στις ορεινές περιοχές του νομού Ξάνθης, 1961-1991.

(Α): "Επιτηρούμενη Ζώνη" κατοικούμενη από Πομάκους και

(Β): περιοχή εκτός "Επιτηρούμενης Ζώνης" κατοικούμενη από χριστιανούς

Κοινότητα	Αριθμός χωριών	Π λ η θ υ σ μ ό ς		
		1961 α.α.	1991 α.α.	μεταβολή α.α. 1961-91 (%)
(Α)				
Κοτύλι	4	2080	2356	+ 13.3
Μύκη	31	4694	6767	+ 44.0
Εχίνος	2	3269	3020	- 7.6
Θερμών	8	1779	1396	- 21.5
Γέρακα	8	100	569	- 43.5
Κυμέρια	15	3109	2807	- 9.7
Σατρών	17	2652	1068	- 59.7
Ωραίου	6	2088	1308	- 37.4
Υποσύνολο	91	20.678	19291	- 6.7
(Β)				
Σταυρούπολης	4	1962	043	- 46.8
Κομνηνών	2	776	564	- 27.3
Καρυόφυτου	5	600	347	- 242.2
Πασχαλιάς	6	856	165	- 280.7
Δαφνώνα	1	831	369	- 255.6
Υποσύνολο	18	5025	2488	- 250.5
Νομός				
Ορεινές περιοχές		26122	22044	- 215.6
Ημι-ορεινές και πεδινές		64151	68917	+ 27.4
Σύνολο	210	90273	90961	+ 0.8

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού-κατοικιών 1961, 1991

Πίνακας 2: Επιλεγμένοι δείκτες που αφορούν την ορεινή περιοχή του νομού Ξάνθης, 1991.

(Α): "Επιτηρούμενη Ζώνη" κατοικούμενη από Πομάκους και
(Β): περιοχή εκτός "Επιτηρούμενης Ζώνης" κατοικούμενη από χριστιανούς

Δείκτης	(Α)	(Β)
κάτοικοι/τηλέφωνο (1988)	141	7.7
ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι ως % συνολικής έκτασης (1988)	0.27	0.73
κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας/κάτοικο (1988)	0.4	0.9
άτομα/κατοικία	4.3	2.9
αρδευόμενη γη ως % της συνολικής καλλιεργούμενης γης (1988)	22.9	44.0
Κρατικές δαπάνες για δημόσια έργα/κάτοικο (χιλ. δρχ 1981-88)	6.500	122.200

Πηγή: Γιαννοπούλου (1994, 223) και Λουκάκης κ.ά. (1993, 27, 124, 157, 180)

Σημειώσεις

1. Νόμοι Ν. 376/14-18.12.1936, Α.Ν. 1237/19-24.5.1938, Α.Ν. 1405/11-14.10.1938, Α.Ν. 1839/1939, Α.Ν. 1921/25-29.8.1939, Ν.Δ. 397/18-21.10.1947, Ν./20.5.1952, Ν. 2433/12-16.7.1953, Β.Δ. 27/56 (ΦΕΚ 295 τ. Α), Β.Δ. 3/58 (ΦΕΚ 82 τ. Α), Β.Δ. 669/67 (ΦΕΚ 212 τ. Α), Π.Δ. 290/80 (ΦΕΚ 81 τ. Α), Απόφαση Υπ. Εθνικής Άμυνας (Φ. 114.1/27/82616 Σ.358 20.2.1996).

2. Εδρεύουν στους τρεις νομούς της Θράκης, και εποπτεύονται από άλλο Γραφείο που βρίσκεται στο νομό Καβάλας. Τα Πολιτιστικά Γραφεία ανήκουν στο Υπουργείο Εξωτερικών και έχουν τη συνολική ευθύνη για τις μειονότητες στη Θράκη. Με βάση πληροφορίες που συλλέγουν αποφασίζουν εάν κάποιος θα πάρει άδεια για σπύτι, μαγαζί, αυτοκίνητο κλπ.

3. Τσάμηδες στην περιοχή Θεσπρωτίας και Ιωάννινα (Παραμυθιά και Φιλιάτες), που εκδιώχθηκαν σχεδόν όλοι με τις διώξεις του Ζέρβα στην Αλβανία. Σλαβόφωνοι και Σλαβομακεδόνες-Φλώρινα, Πέλλα, Κιλκίς και Σέρρες. Τουρκογενείς μουσουλμάνοι και Πομάκοι -Ξάνθη, Ροδόπη και Εβρο.

4. Ο μισός πληθυσμός των Πομάκων στην Ελλάδα ζει μέσα στα όρια της Ε.Ζ. του νομού Ξάνθης δηλαδή, 19.291 άνθρωποι από 38.000 (Παπαγιαννάκης κ.ά. 1994, 47).

5. Ίσως μια τέτοια πρακτική των μειονοτήτων μπορεί να ερμηνεύσει έναν αναανάστοιχα μεγάλο αριθμό κοσμηματοπωλείων στην πόλη της Ξάνθης και της Κομοτηνής.

6. Δηλαδή, τα σύνορα μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε.

7. Ίσως η πιο χαρακτηριστική αποτυχία των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στη μειονότητα είναι ότι έχοντας το 1922 τρεις Μουσουλμανικές μειονότητες: Πομάκους, Αθίγγανους και Τουρκογενείς, που μάλιστα ήταν όλες εχθρικά διακείμενες προς την Τουρκία, τις "μετέτρεψε" με την πολιτική της όλες σε μια "Τουρκική μειονότητα" (Παπαγιαννάκης κ.ά. 1994, 39-45).

8. Αναθέτως, η αντίστοιχη πολιτική της Τουρκίας για την εκδίωξη του ελληνικού πληθυσμού από την Κωνσταντινούπολη, επέτυχε. Καθοριστικό όμως θα πρέπει να υπήρξε το γεγονός ότι σ' εκείνη την περίπτωση οι προς διαγμό ήταν αστικός πληθυσμός (έμποροι κλπ) ενώ στην περίπτωση της Ε.Ζ. ήταν αγρότες (δεμένοι με τη γη τους, φτωχοί και πολύ πιο συντηρητικοί).

9. Για παράδειγμα, 19 επιλεκτά μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας από το νομό Ξάνθης έστειλαν ανοικτή επιστολή στον Τούρκο Υπουργό Εξωτερικών υποστηρίζοντας ότι η ζωή αυτή συνιστά τη μεγαλύτερη αδράτη ανοικτή φυλακή για τους Μουσουλμάνους. Ενώ ο Τούρκος Υπουργός Τουρισμού υποστήριξε ότι η μεγαλύτερη ανοικτή φυλακή βρίσκεται στη Δ.Θράκη (Τζουμχουριέτ 22/6/1995).

10. Βέβαια κανείς θα πρέπει να έχει πάντοτε στο μυαλό του ότι η πολιτική της Ε.Ζ. και οι συνέπειές της -που αναμφισβήτητα είναι κάτι που θα πρέπει να καταδικαστεί αυστηρά- θα πρέπει να κριθεί και με βάση τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας. Δηλαδή οι άνθρωποι που ζούν εκεί έχουν χαμηλά επίπεδα κινητικότητας και η ύπαρξη της μπάρας δεν αποτελεί τόσο σημαντικό εμπόδιο στη ζωή τους όσο θα ήταν σε άλλη περίπτωση.

Είναι αναμφισβήτητο βέβαια ότι κάθε πολίτης σχεδόν, ένοιωσε τις συνέπειες της μπάρας σε κάποια στιγμή της ζωής του, πέσαν των σοβαρών συνεπειών στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, που ήδη αναφέρθηκαν. Για παράδειγμα ο Πρόεδρος της Κοινότητας των Θερών μας διηγήθηκε δύο συμβάντα που τόνισε ότι δε θα ξεχάσει ποτέ. Το πρώτο ήταν όταν πήγαινε τη γυναίκα του να γεννήσει το δεύτερο παιδί τους. Τους σταμάτησαν στην μπάρα γιατί δεν είχαν ανανεώσει την ειδική ταυτότητά τους και μόνο μετά από έντονη λογομαχία επέτρεψαν στη γυναίκα του να περάσει για να πάει στο νοσοκομείο της Ξάνθης ενώ αυτός αναγκάστηκε να επιστρέψει. Το δεύτερο περιστατικό ήταν όταν κάποια φορά έφτασε στην μπάρα 10 μετά τα μεσάνυχτα. Δεν του επιτράπηκε να περάσει και αναγκάστηκε να κοιμηθεί εκεί, ενώ η οικογένειά του ανησυχούσε σπίτι.

11. Θα μπορούσαν να αναφερθούν πολλά τέτοια παραδείγματα και κυρίως ότι η χώρα εξακολουθεί από το 1974 μέχρι σήμερα να βρίσκεται σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

12. Αυτό όμως έχει να κάνει με τις συνθήκες διαβίωσης παρά με το θρήσκευμα. Έτσι οι Πομάκισες όταν ζουν σε απομονωμένες ορεινές περιοχές γεννάνε πολλά παιδιά, όταν όμως ζουν σε χωριά σε πεδινές περιοχές ή αστικά κέντρα γεννάνε κατά μέσο όρο, όσα και οι υπόλοιπες ελληνίδες.

13. Στην πραγματικότητα όμως υπάρχουν πολλές αντιθέσεις στο εσωτερικό της μειονότητας. Βλέπε για παράδειγμα τη μελέτη της Τοιμπρίδου (1994) για τα πομακοχώρια του ορεινού όγκου της Ροδόπης, που εντοπίζει ότι το παιχνίδι των αντιθέσεων σε επίπεδο τοπικών αντιλήψεων και συμπεριφορών παίζεται σε τρία επίπεδα: θρησκευτικό, κοινοτικό και του ανοιχτού/κλειστού χαρακτήρα των γυναικών.

Βιβλιογραφία

- Austin D. (1996): "The European Union's border with Russia: recent trends in cross-border interaction between Finland and Russia", Paper presented at the European Urban and Regional Studies Conference "A changing Europe in a chang-

- ing world: urban and regional issues", Exeter, April 1996.
- Best A.C.G. (1971): "South Africa's border industries: the Tswana example", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 61, pp. 329-343.
- Boel S. van de (1994): "The challenge to develop a border region: German-Polish cooperation", *European Spatial Research and Policy* 1(1), pp. 57-73 (Lodz, Lodz U.P.)
- Cappellin R. and Batey P.W. (Eds) (1994): "Regional networks, border regions and European integration". London, Pion
- Church A. and Reid P.J. (1995): "Transfrontier co-operation, spatial development strategies and the emergence of a new scale of regulation: The Anglo-French border", *Regional Studies* 29 (3), 297-306
- Διβάνη Α. (1995): "Ελλάδα και μειονότητες", Νεφέλη, Αθήνα.
- Δώδος Δ. (1994): "Εκλογική γεωγραφία των μειονοτήτων". Εξάντας, Αθήνα.
- Drury M. (1991): "The boundary between Bulgaria and Greece", *Boundary Briefing Series*, International Boundaries Research Unit, University of Durham.
- European Commission (Committee on Spatial Development ESDP Working Group) (1994): *General contents of the European spatial development perspective*.
- Γιαννοπούλου Μ. (1994): Τυπολογικές συσχετίσεις χωροταξικών και οικιστικών χαρακτηριστικών των αγροτικών οικισμών Επάνης-Ροδόπης. Διδακτορική Διατριβή, Πολυτεχνική Σχολή Δ.Π.Θ.
- Hansen N. (1986): "Border region, development and cooperation: Western Europe and the US-Mexico Boredlands in comparative perspective". In: Martinez, O. op.cit. pp. 31-45 Across boundaries. El Paso, Texas Western Press.
- Hasson S. and Gosenfeld N. (1980): "Israeli frontier settlements: a cross-temporal analysis", *Geoforum* vol. 11 pp. 315-334.
- Herzog L.A. (1990): *Where North meets South: Cities, space and politics on the US-Mexico Border*. Austin. University of Texas.
- Herzog L.A. (1991): "Cross-national urban structure in the era of global cities: The US-Mexico transfrontier metropolis", *Urban Studies* 28(4), 519-533.
- Galluser W.A. (1994): *Political boundaries and coexistence* Peter Lang, Berne
- Glassner M.I. (1993): *Political geography*. N. York, J. Wiley
- Kratke S. (1995): "Where East meets West: prospects of the German-Polish region", Paper presented at the European Urban and Regional Studies Conference "A changing Europe in a changing world: urban and regional issues", Exeter, April 1996.
- Kristof L.K.D. (1959): "The nature of frontiers and boundaries", *Annals of the Association of American Geographers* vol. 49, pp. 269-282
- Labrianidis L. (1996): "The external borders of the EU are abolished the frontiers within a member state remain", *International Boundaries Research Unit* vol 4(4)
- Λουκάκης Π. κ.ά. (1993): Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα γεωγραφικής ενότητας Αναπτυξιακού Συνδέσμου "Η Κουλάδα του Νέστου", Επάνη (πολυγραφημένο).
- Martinez, O. (ed) (1986): *Across Boundaries*, El Paso. Texas Western Press
- Martinez, O. (1988): *Troublesome border*. Tuscan University of Arizona Press.

- Millan B. (1994): "Διασυνοριακή και Διαπεριφερειακή Συνεργασία", Ανακοίνωση στο Ανεπίσημο Συμβούλιο αρμοδίων υπουργών για την Περιφερειακή Πολιτική και το Χωροταξικό Σχεδιασμό, 3-4 Ιουνίου Κέρκυρα.
- Minghi G.V. (1963): "Review article: boundary studies in political geography", *Annals of the Association of American Geographers* Vol. 53, pp. 407-428.
- Newman D. (1995): Boundaries in flux: the "green line" boundary between Israel and the West Bank -past, present and future. *IBRU Boundary and Territory Briefing*, 1(7).
- Παπαγιαννάκης Λ., Βασενχόβεν Λ., Λώλος Σ., Νοταράς Γ., Λαμπριανίδης Λ., Σινάνογλου Β. και Ζόνζηλος Ν. (1994): "Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και προοπτικές". Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.
- Prescott J. R.V. (1959): "Nigeria's boundary problems", *Geographical Review*, 49, pp. 485-505.
- Prescott J.R.V. (1987): Political frontiers and boundaries. London Unwin Hyman.
- Προεδρία Ε.Ε. (1994): "Διασυνοριακή και Διαπεριφερειακή Συνεργασία", Ανακοίνωση στο Ανεπίσημο Συμβούλιο αρμοδίων υπουργών για την Περιφερειακή Πολιτική και το Χωροταξικό Σχεδιασμό, 3-4 Ιουνίου Κέρκυρα
- Ratti R. (1988): "Development theory, technological change and Europe's frontier regions". In: Aydalot Rh. and Keeble D.(ed). High technology, industry and innovative environments. The European experience. London, Routledge, pp. 197-221.
- Ratti R. and Reichman S. (eds) (1993): Theory and practice of transborder cooperation. Basel/Frankfurt am Main, Helbing & Lichtenbahn.
- Ricq C. (1981): Les travailleurs frontaliers en Europe. Paris, Anthropos.
- Rumley D. and Minghi J.V. (1991): The geography of border landscapes Routledge, London
- Smith D. 1979 (1985): Where the grass is greener. Living in an unequal world. Harmondsworth, Penguin
- Smith (1986): "Urbanization and social change under apartheid in D. Smith (ed) Living under apartheid. London, G. Allen & Unwin. pp. 24-46
- Stone K.H. (1979): "World frontiers of settlement", *GeoJournal* Vol 3(6), pp.539-54.
- Τσιμπρίδου Φ. (1994): "Χώρος: δομές και αναπαραστάσεις. Ανθρωπολογική πρόταση ανάγνωσης του χώρου στα πομακοχώρια του νομού Ροδόπης", *Εθνολογία*, 3, σσ. 5-31.